

שרידי מזבח
מעמד הברכה והקללה
בהר עיבל
סיכום 50 שנות מחקר

נכתב ע"י בנימין טראובה 2021

benitraube@gmail.com

כל הזכויות שמורות,

תוכן

4.....	פתיחה
4.....	שרידי מזבח מעמד הברכה והקללה בהר עיבל
4.....	ממצא המזבח בקצרה
6.....	מדוע עורר מזבח עיבל סערה במדע הארכיאולוגיה
7.....	המדור הקצר
7.....	המדור הקצר חלק א' - קיום דיני הקרבה שנתגלו באתר המזבח
7.....	1. החיוב לגנוז והאיסור לנתוץ במה לד'
9.....	2. אבני גוויל
10.....	3. כדוגמת מזבח העולה המפורש במסכת מידות
11.....	4. ללא דמיון למזבחות עכו"ם
14.....	5. נבוב לוחות
15.....	6. רבוע
15.....	7. מידות המזבח
15.....	8. הקרנות
16.....	9. כבש
17.....	10. כבשים קטנים בצד הכבש הגדול
18.....	11. יסוד [וסובב]
19.....	12. על גבי אדמה
19.....	13. ריבוי קורבנות - ושמחת לפני ד'
20.....	14. רק מינים כשרים
20.....	15. עצמות כבשים בני שנה
20.....	16. עצמות שרופות כדין עולה
20.....	17. גניזת עצמות שרופות
21.....	המדור הקצר חלק ב' - הממצאים המבססים את זיהוי המזבח
22.....	1. חרפושיות
23.....	2. חרסים
24.....	3. אין חיות לא כשרות
24.....	4. העדר צלמיות
24.....	5. בדיקת פחמן 14 לעצמות
25.....	6. תכשיטים מצריים, עגילים
25.....	7. זהותו של הר עיבל
25.....	8. שברים של טיח עבה גנוזים
26.....	המדור הארוך - הרחבות וביאורים
26.....	התנגדות בעלי דעה קדומה לזיהוי המזבח
26.....	מקורות היסטוריים לא יהודים לעומת התנ"ך

- 26..... התקופה עליה קיימת מחלוקת בקרב ארכיאולוגים
- 26..... מדע מוטה מדעה מוקדמת
- 27..... המזבח בהר עיבל
- 27..... סקירה של הוויכוח על ממצא המזבח מתוך מאמרו של הרב זלמן קורן (בשינויים קלים)
- 30..... הר גריזים אינו נראה ממקום המזבח, האם זה סותר לזיהוי המזבח
- 31..... הסבר שאין צווי שהמזבח יוקם בין שני ההרים
- 34..... דעת המסבירים שהר גריזים המקראי אינו המקובל כיום
- 38..... שלילת ההכרח לטעון שהר גריזים הועתק ע"י השומרונים
- 40..... **ביאור שאין הכרח מהמשנה בסוטה שהמזבח שנמצא אינו האמור בתורה**
- 40..... המקורות והשאלה מבבלי מסכת סוטה
- 43..... תשובה לשאלה ממסכת סוטה
- 43..... דעת הירושלמי שאבני המזבח אינן אבני המלון
- 43..... גרסה נוספת בבבלי שעל פיה גם הבבלי אינו סותר לממצא
- 43..... דעת רש"י בחומש כירושלמי
- 44..... יישוב גם ע"פ גירסת רש"י בבבלי
- 44..... סיכום ומסקנות בקצרה:
- 45..... מתוך מאמרו של הרב קורן בהרחבה שאין ראייה לסתור את ממצא המזבח
- 63..... דין רבוע שהוא מלבן
- 63..... דעת הנציב שרבוע בלשון מקרא היינו ישר זווית
- 64..... דברי הרש"ר מה מייצג הציווי לבנות את המזבח רבוע
- 64..... הסברו של הרב זלמן קורן מדוע המזבח מלבן
- 66..... המזבח הקטן שנגזז במזבח הגדול
- 68..... הכבש
- 68..... יחמור
- 69..... האפר בחצר הדרומית
- 70..... העצמות השרופות - הרחבה
- 70..... סתירה מתמיהה בין המקורות
- 72..... השמטת העצמות השרופות מהדגימה
- 72..... משמעות העובדה שאפר המזבח הוא חומר מילוי
- 73..... ההבדל בין אחוזי העצמות השרופות במזבח לאתרים אחרים
- 74..... חיוב גניזה – מתוך מאמרו של הרב זלמן קורן
- 76..... כיון המזבח אינו קושיא שכן הוא אינו לפני הבית

פתיחה

שרידי מזבח מעמד הברכה והקללה בהר עיבל

בשנת תשמ"ג נחפרו בהר עיבל שרידיו של מזבח, שקרוב לוודאי¹, שהינו המזבח שהקים הנביא יהושע במעמד הברכה והקללה, לפני קרוב ל-3300 שנה². בממצאים של מבנה המזבח וסביבתו, ניכרים קיומם של עשרות הלכות מהתורה שבכתב, והתורה שבעל פה, ממצא המזבח מהווה חיזוק לאמינות התנ"ך.

אמנם ניצבת בפנינו בעיה, שהממצא של המזבח אינו מובן באופן פשוט ללא העמקה בנתונים, וידע מקודם הדרוש להבנתם, במטרה לתת מענה לכך, נכתב מאמר זה, להציג את מזבח עיבל עם מידע מדויק³, למען הנוחות מתחלק המאמר לשניים:

המדור הקצר:

בו מוצגים ההלכות שרואים שקוימו במזבח, והוכחות להיותו מזבח עיבל, בכתיבה פשוטה וקלה המאפשרת קריאה מהירה,

המדור הארוך - הרחבות וביאורים:

בו נכתבו פרטים נוספים המרחיבים ומבססים את המובא בסעיפים הקצרים, ובנוסף מובאים דיונים על המזבח ע"פ האמור במקורות.

ממצא המזבח בקצרה

המזבח בהר עיבל, דומה מאוד בצורתו למזבח שהיה בבית שני⁴, גודלו כ- 9 * 7 מטר, וגובהו 3 מטר, פינותיו רבועות, ויש לו יסוד, כבש, ושני כבשים קטנים בצדדים⁵, (תמונה 1 למטה) מסביב למזבח יש גדר אבן נמוכה שיוצרת שטח מוקף, שאורכו 230 מטר ורוחבו בין 100 ל - 25 מטר⁶ (תמונה 36 בעמוד 32).

תמונה 1 מבט מדרום מערב, בימין המזבח נראה הכבש, בצמוד לכבש במחצית גובהו, הכבש הקטן, ומתחת ריבוע המזבח, היסוד, שממשיך לימין מעבר לקיר למזבח, ויוצר את החצר הצמודה לכבש.

¹ המזבח הינו בוודאות מזבח שבנו בני הנכנסים לאר"י, הסיבה לשימוש בלשון "קרוב לוודאות" הינה רק משום שלגבי העובדה שאותו מזבח שימש במעמד הברכה והקללה, יכולה להיות טענה רחוקה, שמא באי הארץ, עשו באותו זמן, ובהר עיבל, מסיבה כל שהיא, מזבח כדוגמת מזבח המקדש, אבל אין זה המזבח שעשה יהושע בהר עיבל, והבוחן את הדברים יראה כמה רחוקה טענה זו, ובמדור הארוך נכתב יותר בפירוט (הכותב)

² זהו הממצא היהודי הקדום ביותר לאחר מעמד הר סיני, הנתונים לקביעת הזמן נידונים בהמשך המאמר.

³ מגילוי המזבח חלפו קרוב ל-50 שנה, ונוצרו אי דיוקים וערעורים בפרסומים אודותיו, במאמר נעשה מאמץ לתת מענה גם לזאת, ולאסוף את הנתונים ממקורותיהם, ולהציגם במדויק.

⁴ ישנם כמה הבדלים בכמה פרטים, ובחלק ההרחבות נכתב בארוכה אודות הבדלים אלו.

⁵ כך היה גם בבית המקדש, ומפורט במדור הרחבות וביאורים.

⁶ ס"ה כ-14 דונם.

הסיבה שהמזבח השתמר אלפי שנים, היא משום שאחרי ההקרבה גנזו⁷ אותו תחת כעין שמיכת אבנים בעובי כ-50 ס"מ, שכיסתה אותו ואת הכבשים, כך שבמשך אלפי שנים, כל מי שעבר שם, המזבח היה נראה לו כערימת סיקול של אבנים,

תמונה 2 צוות החופרים מפנה את האבנים שגנזו את המזבח ושימרו את סודו אלפי שנים.

⁷ במדור ההרחבות נכתבו המקורות שיש חיוב לגנוז מזבח שנעשה בו שימוש.

באזור המקיף את המזבח, נמצאו אלפי שברי חרסים שבהם בושלו הקורבנות, וכ-3000 עצמות מבעלי החיים הכשרים, עיזים, כבשים, בקר, ויחמורים⁸, המזבח היה ממולא בתוכו, באפר ועצמות, ובמקום נמצאו חרפושיות⁹ מצריות שזמנם¹⁰ מקביל לזמן כניסת בני ישראל לארץ.¹¹

תמונה 3 בעל החיים המזוהה כיחמור, היה נפוץ בארץ עד לפני כמאה שנה, ונכחד בגלל ריבוי צייד, בזמן כניסת בני ישראל לארץ הם היו נפוצים, ועצמותיהם מצויות באתרים מעת ההיא.

מדוע עורר מזבח עיבל סערה במדע הארכיאולוגיה.

יש בעלי דעות קדומות שמסרבים להתבלבל מעובדות, ומראש דוחים כל ממצא ארכאולוגי המאמת אמינות התנ"ך, מזבח עיבל בנתוניו הייחודיים, של זמן הקמתו [הממצא היהודי הקדום ביותר], וקיום ההלכות הנראה בו, מוכיח את אמינות המסופר בתנ"ך, באופן שאינו קיים בשום ממצא ארכאולוגי אחר [הוכחה זו מוסברת באריכות במדור הרחבות]. מסיבה זו, המזבח עורר בקרב בעלי הדעות הקדומות את ההתנגדות הגדולה ביותר מכל ממצא אחר שקיים, ונעשו ניסיונות ביליתי הגיוניים, ולעיתים מגוחכים בכדי להכחיש שאין זה המזבח, [במדור הארוך מובאת התייחסות מפורטת לדעות אלו].

⁸ היחמור הוא מין כשר לאכילה ולא להקרבה, ובמדור הרחבות נכתב באריכות בנושא זה, מדוע נמצאו יחמורים במזבח.

⁹ חרפושיות הוא סוג חותם, ונכתב אודותיו באריכות בסעיף נפרד.

¹⁰ לכל בית מלוכה מצרי היה סמלים שונים, ולפיהם ניתן לקבוע את השנים שבהם יצרו את החרפושית.

¹¹ הנתונים בסעיף זה מתוך ספרו של החופר אדם זרטל "עם נולד".

המדור הקצר

המדור הקצר חלק א' - קיום דיני הקרבה שנתגלו באתר המזבח

לסעיפים הבאים העוסקים בדינים שקוימו במזבח, נדרש להקדים כמה מושגים הלכתיים, למזבח הר עיבל יש דין "במה", ובבמה אין דינים שמחייבים צורת בניה מסוימת, כמו שיש ב"מזבח", כאמור במסכת זבחים¹², "דברים שבין במה גדולה [מזבח] לבמה קטנה – קרן, וכבש, ויסוד, וריבוע, בבמה גדולה, ואין קרן, ויסוד, וכבש, וריבוע, בבמה קטנה", בכל זאת ניכר מצורת המזבח, שמסיבה שאיננו יודעים את טעמה, במזבח עיבל הקפידו בהלכות רבות שיבנה כמזבח המקדש,¹³ ולכן בסעיפים הבאים מובאים הממצאים שמראים את קיום הדינים הנהגים במזבח, שקוימו בהר עיבל¹⁴.

1. החיוב לגנוז והאיסור לנתוך במה לד'

המזבח נמצא בתוך ערימת אבנים גדולה שאורכה כ-30 מטרים, שהגיעה במקום הגבוה ל-4 מטרים¹⁵, (ראה תמונות בעמוד הבא) לא מדובר באבנים של מפולת קירות שנחרבו, אלא באבנים שהונחו שם בכוונה תחילה, ניכר שהושקע מאמץ רב בגניזת המזבח, וזה כמו שכתוב בתלמוד ירושלמי¹⁶ במפורש, שהמזבח בהר עיבל נגנז, (הרחבה בעניין, במדור הארוך הרחבות וביאורים, בפיסקה "חיוב גניזה – מתוך מאמרו של הרב זלמן קורן", עמוד 74)

וכתבו מפרשי הירושלמי, ה"יפה מראה" וה"פני משה" שהסיבה לגניזה היא, בגלל שהמזבח נעשה על ידי ההקרבה עליו, לתשמיש קדושה שחובה לגנוזו¹⁷, ואי אפשר היה לפרק אותו ולגנוז את אבניו, שבאופן זה לא היה צריך לטרוח לעשות כיסוי גדול כל כך, בגלל האיסור לנתוך מזבח¹⁸, ולכן היה הכרח לגנוז את המזבח כולו בשלמותו¹⁹.

¹² תלמוד בבלי מסכת זבחים דף ק"כ

¹³ אמנם אין זה מחייב בהכרח שבכל דיניו נבנה כמזבח כיון שמעיקר הדין הוא במה,

¹⁴ עם זאת עדיין יש לזכור שהוא מזבח של "הוראת שעה" ומצאנו בהקרבות שהם הוראת שעה כגון חנוכת

המזבח ועוד, דינים שהיו רק באותו הזמן,

¹⁵ זרטל עם נולד

¹⁶ סוטה פ"ז ה"ה

¹⁷ לשון בעל ה"יפה מראה", "ונגנזו, דכיון דהיו תשמישי קדושה לא הניחום שם אלא נגנזו אחר שעשו עליו הקרבנות". וכן כתב גם בעל פני משה "... ונגנזו דודאי נגנזו אחר - שהקריבו עליו ולא הניחום שם מפני שתשמישי קדושה הן"

¹⁸ וכאמור בספרי דברים סא: יב "מנין לנותץ אבן אחד מן ההיכל ומן המזבח ומן העזרות, שהוא בלא תעשה? ת"ל ונתצתם את מזבחותם לא תעשון כן לה' א-להיכם" וכן נפסק ברמב"ם (עבודה, הלכות בית הבחירה, פ"א הלכה י"ז).

¹⁹ ולמרות שלמזבח בהר עיבל, יש דין במה, והיה אפשר לומר שלא נאסרה בו הנתיצה, כתב בשו"ת חתם סופר שגם בבמה בשעת ההיתר נוהג האיסור וז"ל (או"ח סימן ל"ב) דאין ספק אצלי שאסור לנתוך אבן מבמה. לא מביעיא בשעת היתר הבמות, אלא אפילו בשעת איסור במות, משנבנה בית המקדש, מכל מקום אותם הבמות שנבנו בשעת היתר נראה לי שאסור לנתוך מהם שום דבר.

תמונה 4 ערימת האבנים כמי שהשתמרה אלפי שנים

תמונה 5 לאחר סילוק ערימת האבנים, הקו האדום מורה על כיון צפון (מכון אבשלום)

2. אבני גוויל

המזבח שבהר עיבל בנוי אבני גוויל בשונה ממרבית המזבחות של ע"ז שהם אבני גזית, ללא חיוב הלכתי, נוח יותר לבנות באבני גזית כאשר המבנה מורכב.

תמונה 6 צידו המזרחי של המזבח הבנוי אבני גוויל (מכון אבשלום)

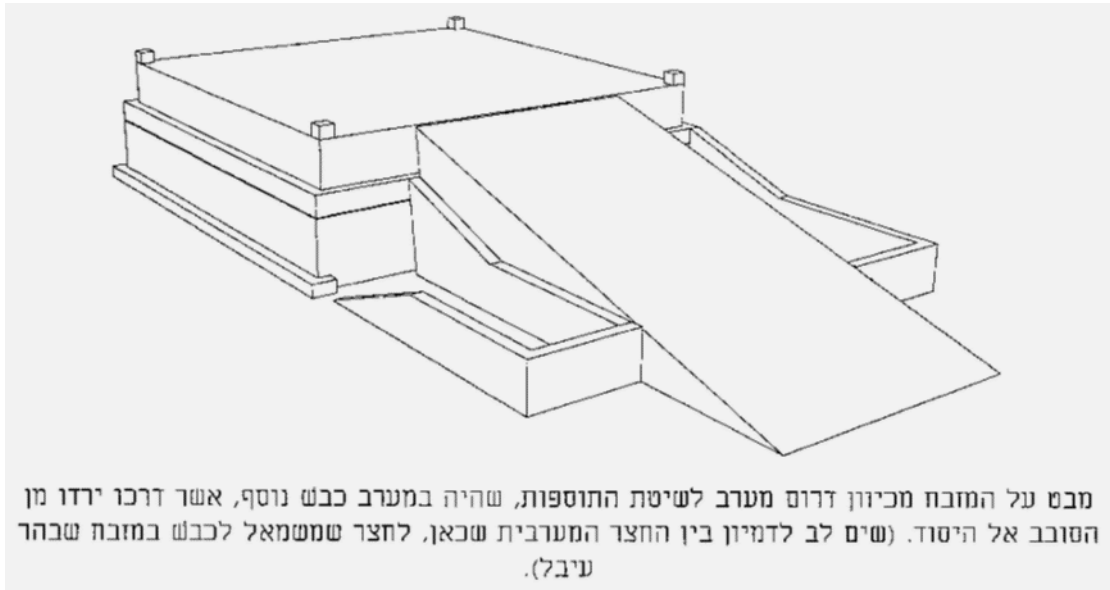
בתמונה למטה מזבח בנוי אבני גזית שנמצא בתל שבע המיוחס לתקופת המלכים, ע"פ הצלמיות הוא שימש לע"ז, אבניו נמצאו מפורקים ופזורים במקומות שונים באתר, ע"פ הזמן של השכבה בה נמצאו האבנים, יתכן שנותץ כאשר חזקיהו מלך יהודה ביער את העבודה זרה בארץ. (מוצג במכון לארכאולוגיה אוניברסיטת תל אביב)

תמונה 7 מזבח בנוי אבני גזית שנמצא מפורק בתל שבע

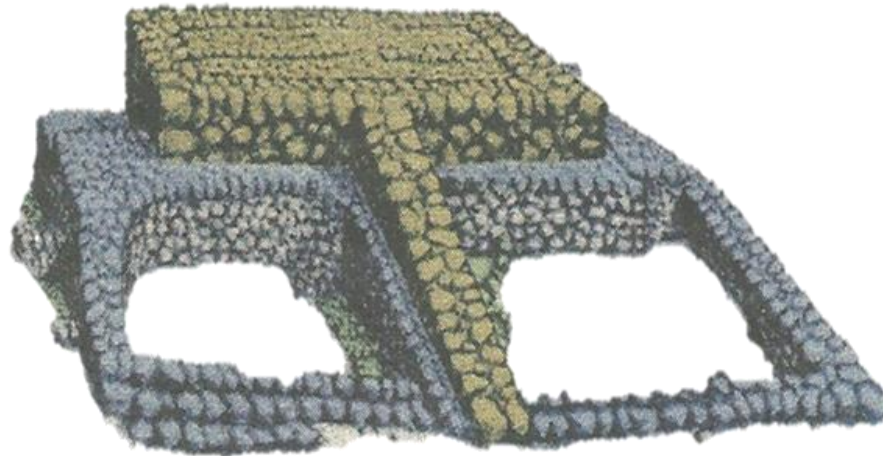
3. כדוגמת מזבח העולה המפורש במסכת מידות

באופן כללי המזבח דומה מאוד למזבח המקדש²⁰, כפי שעולה צורתו ע"פ המבואר במסכת מידות²¹

איור 1 למעלה: שרטוט המזבח במקדש (מאמר "מזבח הר עיבל" הרב זלמן קורן)

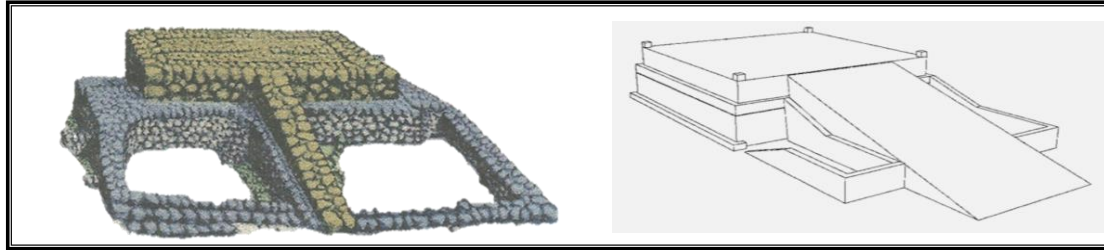
איור 2 למטה: שרטוט המזבח בהר עיבל (מתוך "ממכלול בשטח A בהר עיבל" אורן כהן (מכון לארכיאולוגיה ע"ש זנמן אוניברסיטת חיפה) וברוך רוזן)

²⁰ ישנם כמה הבדלים בין המזבחות, והעניין מבואר במדור הארוך הרחבות וביאורים ואכמ"ל,
²¹ ע"פ שיטת התוס' במסכת זבחים, דף ס"ד ד"ה יותר מל"א אמות"

4. ללא דמיון למזבחות עכו"ם

בעולם קיימים אלפי מזבחות בצורות שונות, בתמונות בעמודים הבאים מובאות דוגמאות

איור 3 שרטוט מזבח המקדש מימין, ומשמאלו שרטוט המזבח בהר עיבל.

למזבחות לא ישראליות, שנבנו ברחבי העולם בימי קדם,²² במקומות ועמים שונים בעולם, מהתמונות ניתן לראות בבירור כיצד המזבח בהר עיבל אינו דומה לאף מזבח, לאור זאת מומחש הדמיון הגדול למזבח המקדש, שאינו משאיר ספקות כי מדובר במזבח ישראלי.

תמונה 10 מזבח יווני בדלוס

תמונה 8 מזבח יווני באגריג'נטו בסיציליה 500-

תמונה 11 מזבחות מהעיר היוונית העתיקה טרויה בטורקיה 800-

תמונה 9 מזבח בפטרה בירדן החל מה-1200

²² לפני 1500 ועד 4000 שנה,

תמונה 16 מזבח הזיקורת בעיר אור בשומר

תמונה 12 מזבח של תרבות האינקה בחורבות Chincana בבוליביה בדרום אמריקה 1500-

תמונה 17 מזבח יוני בדלוס

תמונה 13 מזבח אשורי 720-

תמונה 18 מזבח יוני בדלוס

תמונה 14 מזבחות ב Hagar Qim באי מלטה ~2000-

תמונה 19 מזבח יוני עתיק בחורבות Chersonesus Taurica בחצ האי קרים

תמונה 15 מזבי יוני בדלוס

תמונה 24 מזבח רומי בספרד

תמונה 25 מזבח רומי בגאליה

תמונה 26 מזבח מצרי בקרנק

תמונה 27 מזבח מתל מגידו

תמונה 20 מזבח עתיק מחפירות בין שאן

תמונה 21 מזבח עתיק מהרי אתיופיה

תמונה 22 מזבח יווני בכרתים -700

תמונה 23 מזבח רומי בחומת אדריאנוס אנגליה 300

5. נבוב לוחות

המזבח נבנה כמסגרת קירות חיצוניים, ובפנים מילוי אדמה, וכצווי התורה המפורש²³ "נבוב לחת תעשה אותו..."²⁴, צורת בניה זו, אינה קיימת באלפי צורות המזבחות בכל הזמנים, והיא עדות מובהקת לבניה ע"פ הדינים שהתורה מצווה.

איור 4 בשרטוט משמאל, המזבח במבט מלמעלה, גוף המזבח בנוי כמסגרת קירות, והחלל שהם תוחמים ריק מלבד שני קירות באמצעו.

בתמונה למטה שרטוט שרידי המזבח שנמצאו בהר עיבל. למעלה, שחזור של המ

תמונה 28 פנים המזבח לאחר שהחופרים רוקנו חלק מהאפר מתוך המזבח (זרטל)

²³ שמות פרק כ"ז פ' ח', ודין המילוי אמור, שם, בפרק כ', פ' כ' "מזבח אדמה תעשה-לי...". ובפירוש הנצי"ב על התורה שמות כ"ז א' מבואר ביתר פירוט וז"ל "ועשית את המזבח - ועשית מזבח' מיבעי. אלא משום שכבר כתיב (לעיל כ"א)" "מזבח אדמה תעשה לי", משום הכי בא הכתוב לפרש כאן אותו מזבח. ובה מיושב מה שלא ביאר הכתוב כאן שימלאנו באדמה, והוא משום שכבר כתיב "מזבח אדמה".

מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה יא

"מזבח אדמה תעשה לי" - מזבח מיוחד לי, שלא תבנהו מתחילה לשום אחר. ר' ישמעאל אומר: מזבח מחובר באדמה תעשה לי, שלא תבנהו על גבי כיפים ולא על גבי עמודים. רבי נתן אומר: מזבח חלול באדמה תעשה לי, שנאמר: "נבוב לוחות תעשה אותו" (שמות כז ח). איסי בן עקיבא אומר: מזבח נחושת מלא אדמה תעשה לי, שנאמר: "כי מזבח הנחושת אשר לפני ה' קטן מהכיל את העולה" (מלכים א ח טד).

²⁴ בעת מציאת המזבח, הוא לא היה ממולא באדמה, אלא באפר מעורב בעצמות, אבל כפי שהוסבר במדור הארוך לגבי גניזת העצמות השרופות, בתום השימוש במזבח הוכנסו לתוכו שרידי הקורבנות כדי לגנוז אותם שם, כפי שהוסבר שם באריכות, שכבות האפר נערמו בזווית שניכר שעמדו על דופן המזבח ושפכו אותם, ולא שהם הצטברו שם בגלל השימוש במזבח.

6. רבוע

בתורה נאמר במפורש שאת המזבח צריך לבנות מרובע "...רבוע יהיה המזבח..."²⁵, אולם מדברי התלמוד מתבאר, שכוונת הציווי הוא, שזווית הפינות תהיה של 90 מעלות, אבל אין חובה שמידות האורך והרוחב יהיו שווים, וגם מלבן עומד בצווי האמור "רבוע יהיה", ואכן מידות האורך והרוחב של מזבח עיבל אינן שוות, והם יוצרות מלבן²⁶ אך פינותיו רבועות, ובמדור האורך נתבאר בהרחבה.

תמונה 29 מזבח אבנים עגול מתל מגידו

7. מידות המזבח

מידות המזבח אינן מעכבין²⁷, ומידות המזבח במשכן, ובמקדש שלמה, ובמקדש שני היו שונות, ומ"מ מידות המזבח בהר עיבל 7 * 9 מטר, והם קרובים למידות מזבח שלמה שהיה 20 אמה²⁸.

8. הקרנות

בתורה נאמר במפורש שבמזבח צריך לעשות קרנות,²⁹ במזבח הר עיבל לא נמצאו קרנות,³⁰ יתכן שהיו ונהרסו, פעולות ההרס היחידות שבמזבח הם תוצאה של רעידות אדמה רבות במשך אלפי השנים, למרות שהמזבח היה מכוסה באבנים, זעזעו הרעידות את המזבח יחד עם כיסויו ושולי המזבח העליונים נמצאו פזורים, יתכן שעמים נפלו הקרנות³¹, בהיותם אבני גוויל וכן לאור הדין שאין שיעור מחייב לגודלם³², קשה להבדיל בינם לשאר אבני המפולת או אבני הכיסוי,³³

תמונה 30 הקיר בצפון מזרח שבו אין יסוד שתומך בקיר, ניזוק יותר משאר הקירות ברעידות אדמה

²⁵ חומש שמות פרק כ"ז פסוק א', ודין זה לעיכובא כמפורש במסכת זבחים דף ס"ב ע"א, ת"ר קרן וכבש ויסוד וריבוע מעכבין וכן פסק הרמב"ם בהלכות בית הבחירה, פרק ב' הלכה י"ז

²⁶ מעניין לציין שבלשון הגמ' המילה "מלבן" משמשת גם כאשר הצלעות שוות, כאמור במסכת זבחים דף נ"ד עמוד א' "תא שמע דתני לוי: 'כיצד בונין את המזבח? מביאין מלבן שהוא שלשים ושתים על שלשים וגובהו אמה..."

²⁷ מסכת זבחים שם, "...מדת ארכו ומדת רחבו ומדת קומתו אין מעכבין" וברמב"ם שם, "...אבל מידת ארכו ומידת רחבו ומידת קומתו אין מעכבין והוא שלא יפחות מאמה על אמה ברום שלוש אמות, כשיעור מקום המערכה של מזבח מדבר.",

²⁸ דברי הימים ב' פרק ד' פסוק א' ויעש, מזבח נחשת--עשרים אמה ארךו, ועשרים אמה רחבו; ועשר אמות, קומתו.

²⁹ שמות "כז פסוק ב' "ועשית קרנותיו על ארבע פנתיו" ודין זה הוא לעיכובא כמובא במסכת זבחים שם, וברמב"ם שם.

³⁰ יצוין שוב כאמור בראשית המאמר שמזבח הר עיבל הוא הוראת שעה וגם אם לא היו קרנות אין בכך ראייה לשלילה.

³¹ ההשערה הועלתה כבר ע"י זרטל בספרו עם נולד ע' 179

³² רלב"ג פירוש המילות שמות כ"ז פסוק ב' "ועשית קרנותיו על ארבע פנתיו" – ... והנה לא נזכר שיעור אלו הקרנות בתורה, "...

³³ יש לציין שאבן גדולה במיוחד נמצאה לרגלי הפינה הדרומית, (ד"ר יואל בן נון מאמר הר עיבל).

9. כבש

האיסור לעשות מדרגות למזבח, נאמר במפורש בתורה "ולא תעלה במעלות על מזבחי אשר לא תגלה ערוותך עליו"³⁴, לאור זאת הכרח לבנות גישה בצורה של כבש,³⁵ צורה אדריכלית זו כמבנה גישה למקום גבוה יותר, ייחודית לצורת המזבח היהודי, גם במקדש השתמשו בכבש רק למזבח, אבל בכל הגישות האחרות השתמשו במדרגות, כך היה בכניסה להר הבית, לחייל, לעזרות, ולהיכל, לאדריכלות זו של מבנה גישה בכבש, גם אין מקבילות בעולם הארכאולוגיה³⁶,

הסיבה לבניה המדרגת היא בגלל שהיא נוחה ובטוחה יותר להליכה, ומאפשרת עליה בגובה תוך מרחק קצר הרבה יותר יחסית לעליה בכבש³⁷, בנוסף כאשר מדובר בגישה לקראת משהו חשוב, מדרגות מעצימות את תחושת ההתכוונות לקראת אותו מקום, ורק בגלל הסיבה שנאמרה בתורה "ולא תגלה ערוותך עליו" שהיא אינה שיקול אדריכלי, נעשה במזבח שימוש בכבש, מה שאינו קיים בממצאים אחרים.

הדמיון למזבח של המקדש קיים אפילו בפרטי הכבש עצמו, כגון העובדה שרוחבו של הכבש אינו כרוחב הדופן של המזבח אילה הוא מתחבר, אלא צר בהרבה ממנה, כמו כן הוא מתחבר למרכז הדופן של המזבח, ולא בצידה, הוא בנוי בקו ישר ולא בשני חלקים מסתובבים, הוא ניגש לקצה גובהו של המזבח ולא ליסוד הנמצא בחצי גובהו,

מידות הכבש הם ברוחב 120 ס"מ ואורכו 7.5 מטר, וזווית השיפוע שלו היא ביחס של 3:387.

תמונה 31 בקו הרקיע המזבח ומימינו הכבש, ומתחתיהם קיר הסובב

תמונה 32 הכבש לאחר גילוי בחפירה

³⁴ שמות כ' כ"ב, ודין זה מעכב כאמור במסכת זבחים שם, וברמב"ם שם,

³⁵ רש"י שמות כ"ז ה'.

³⁶ למעט מקרים נדירים מאוד.

³⁷ כדוגמה להמחשת הפער, אפשר לבחון את התקנים הנוהגים במדינת ישראל: בעליה לגובה 16.5 ס"מ, במדרגות, שלח המדרגה 26 ס"מ, ואילו בכבש, ע"פ התקן יידרש כדי לעלות גובה כזה מרחק של 2.75 מ'.

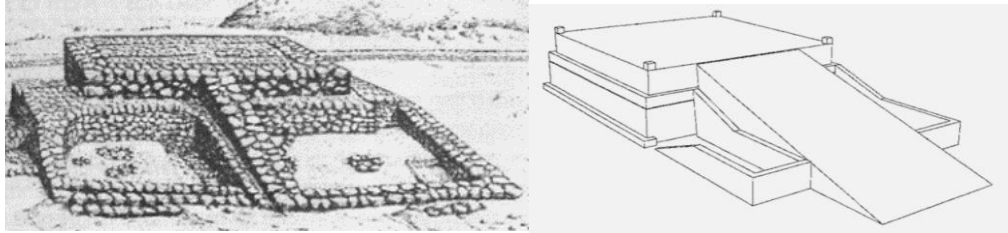
³⁸ בספר ערכה של ארץ ישראל של הרב יהושע לנדי, הועלתה העובדה שיחס שיפוע זה מקביל ליחס השיפוע בכבש המשכן, ובמדור הארוך נכתב בהרחבה.

10. כבשים קטנים בצד הכבש הגדול

זבחים ס"ב: [רמב"ם הל' בית-הבחירה פ"ב הלכה י"ד] "אמר רב יהודה: שני כבשים קטנים יוצאים מן הכבש שבהם פונים ליסוד ולסובב..."

מציאותם של כבשים קטנים בצד הכבש הגדול, במזבח הר עיבל, היא תבנת בניה יחודית, והיא תואמת להפליא לתבנית המזבח במקדש, ממצא זה יחודי בעובדה שהלכה זו של הכבשים הקטנים, נמצאת רק בתורה שבע"פ, בהתאמה מופלאה זו כשלעצמה די כדי לאמת את העובדה כי מדובר במזבח עולה של ישראל.

בשרטוט: צורת הכבשים בהר עיבל לעומת מזבח העולה (לשיטת התוס')

תמונה 33 למטה: הכבש הראשי במבט מראש המזבח, ובצמוד לו במפלס נמוך יותר הכבש הקטן.

תמונה 34 למטה: בצמוד לשוליים הימניים הכבש הראשי במבט ממרגלות המזבח, בצמוד לו משמאל הכבש הקטן, שקצהו פונה שמאלה ומתחבר לסובב

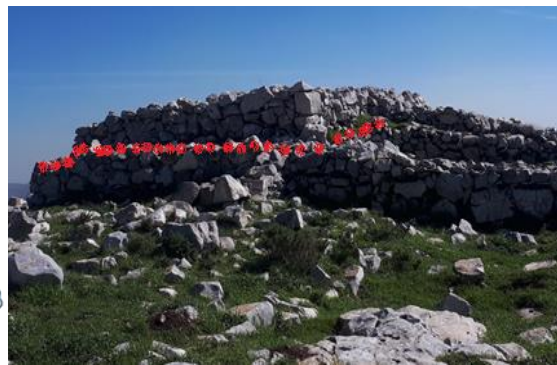
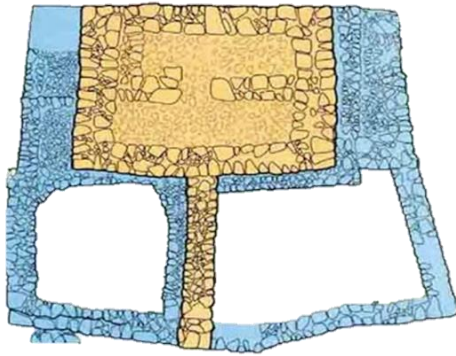

11. יסוד [וסובב]

במזבח בהר עיבל ישנה מעין מדרגה רחבה המקיפה את המבנה המרכזי משלשה צדדים ונמוכה ממנו. רוחב המדרגה כמטר אחד והיא נמוכה מהמבנה המרכזי במטר אחד. הוסובב מהווה המשך של קירות החצרות הפנימיות.

לעייל הובאו דברי הרמב"ם שיסוד מעכב ולא הוזכר סובב כמעקב, לכאורה נראה שבמזבח עיבל היה היסוד גם הוסובב. גם קיומו של יסוד זה [שנבנה כחלק נפרד ולא כחלק מהמזבח] הוא דמיון מופלא למזבח העולה.

איור 5 למטה: בגוני כחול הוסובב (והכבשים הקטנים) במבט על

תמונה 35 למטה: מתחת גוף המזבח בסמוך לשולי התמונה השמאליים, נראה תחילתו של הוסובב, הוא נמשך לימין התמונה לאורך הדופן עד הפינה, שם הוא פונה לימין בצמוד למזבח עד הכבש, בתמונה למעלה מימין מסומן על גבי התמונה הוסובב באדום.

.12 על גבי אדמה

בצד מערב של המזבח הייתה רחבה גדולה של כארבעים מטר, גם החצרות שמשני צידי הכבש היו מרוצפות, אך למרות שהיה הגיוני מבחינה היופי האדריכלי שהמזבח יהיה כולו מוקף ריצוף, בכל זאת נבנה המזבח עצמו ע"ג האדמה כפי דיני מזבח.

.13 ריבוי קורבנות - ושמחת לפני ד'

במקום נמצאו 2862 עצמות של צאן ובקר, המספר הגדול [שבוודאי אינן כולם] תואם לכינוס שבו משתתפים רבים מאוד כאמור בצווי לעשות שם שמחה לפני ד' (דברים כ"ז ז) וְזָבַחְתָּ שְׁלָמִים, וְאָכַלְתָּ שֶׁם וְשִׂמְחָתָּ, לִפְנֵי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ.

(זרטל)

14. רק מינים כשרים

בעבר לא היה פינוי של אשפה, וכך ניתן ללמוד מהאשפה מה היה מאכל אנשי המקום, בחפירות ביישובים בארץ מאותו זמן, ובכללם יישובים הסמוכים למזבח, תמיד נמצאים גם עצמות של מינים אחרים, וכן גם עצמות בעלי חיים ששימשו לעבודה כגון כלבים וחמורים, במזבח נמצאו עצמות **רק** מעיזים כבשים ופרים ויחמורים^{39, 40}, שהם כשרים למאכל,⁴¹

15. עצמות כבשים בני שנה

בחלק מעצמות הכבשים והעיזים ניתן היה לזהות את הגיל, המזוהים היו בני שנה כדיני הקורבנות⁴²,

16. עצמות שרופות כדין עולה

שיעור העצמות שעברו תהליך הכנה באש, מכל סוג שהוא, [בישול, צליה, וכדו', כלומר שלא נמצאו במצב חי, ובקצרה יכוננו במאמר "שרופות"] גבוה באחוזים יותר משיעור העצמות השרופות הנמצאות באתרים אחרים מאותה תקופה,⁴³ מה שמלמד על תפקיד שונה של האתר ממקום יישוב רגיל, נתון זה יכול להתאים להקרבה כיון שבה הבשר מועלה על המזבח עם העצמות, לעומת בישול בקדרה שלא אפשרי להכניס לתוכה עצמות גדולות, ולכן מפרקים אותן מהבשר לפני הבישול,⁴⁴ ובמדור "הרחבות וביאורים" סעיף "העצמות השרופות - הרחבה" נכתב באריכות בנושא זה.

17. גניזת עצמות שרופות

בתוככי המזבח גנזו⁴⁵ אפר מעורב בשאריות עצם רבות [כ-700 עצמות]⁴⁶, לעומת זאת ברחבה שלפני המזבח⁴⁷ נמצאו עצמות רבות אך אלו לא היו מעורבות באפר, ניכר שאת העצמות המעורבות באפר טרחו לגנוז לעומת אלו שלא היו מעורבות באפר, מציאות זו יכולה להיות מוסברת בחיוב לגנוז דשן שנשרף ע"ג המזבח⁴⁸ שהוא מעולות ואימורים ששורפים אותם,

³⁹ לגבי הדיון אודות היחמור שהוא כשר למאכל ולא להקרבה ראה בהרחבות. ⁴⁰ עובדה זו מודגשת עוד יותר בכך שבאזור עצמו היו גם יחמורים וגם חזירי בר, והיחמורים נמצאים באתר ואילו חזירים לא. (מתוך דוח ניתוח הממצא של הורביץ)

⁴¹ מתוך 2862 עצמות זוהו 770 עצמות שמתוכם 96% שייכים לארבעת המינים הללו, 4% אחוז האחרים היו כפי הנראה בעלי חיים ששכנו בגל האבנים לאורך השנים וכללו קיפוד, זוחל לא מזוהה, צב, וכדומה. 65% מכלל העצמות המזוהות היו של כבשים ועיזים. (מתוך דוח ניתוח הממצא של הורביץ)

⁴² הזיהוי נעשה על פי השיניים ושיטה נוספת, היחמורים לעומת זאת היו מעל גיל שנתיים, וכן הבקר היה מעל שנה (מתוך דו"ח ניתוח הממצא של הורביץ) אומנם אין דין שנה בשלמים.

⁴³ עיין הערה 116 אודות אחוזי העצמות השרופות בעיבל.

⁴⁴ יש לציין שבפרסומים רבים שנכתבו על הר עיבל צוין שהעצמות שנמצאו במזבח היו קרובן עולה, ונמצאו כשהן: שרופות באש ולא מבושלות, חתוכות כדרך נתח בשר שפורק לפני העלאתו למזבח, רק זכרים, ובני שנה, והושארו במקומם במזבח לאחר שריפתם. ואילו שאר העצמות שנמצאו מחוץ למזבח, היו קרובן שלמים ונמצאו מבושלות ולא שרופות, שלמות, זכרים ונקבות, בכל הגילים, עובדות אלו אינן מדויקות ורק משמשות את אלו המגיעים לבחון את האתר מתוך דעה מוקדמת שקיומו הוא ביליתי אפשרי בהיותו תואם לאמור בכתובים.

⁴⁵ ראה סעיף "משמעות העובדה שאפר המזבח הוא חומר מילוי" כיצד מוכח שמדובר בגניזה ולא בהצטברות במקום.

⁴⁶ לדברי זרטל עצמות אלו גם נראו חרוכות ונכתב באריכות בנושא בהרחבות.

⁴⁷ הכוונה לפני הכבש, ממערב למזבח יש ככר מרוצפת ברוחב של כארבעים מטר [שגם היא הייתה תחת הכסוי של האבנים] וכינויה בדיווחי החפירה "הרחבה המערבית"

⁴⁸ כמ"ש הרמב"ם בעבודה תמידין ומוספין פ"ב ה' ט"ו, "...וכשמוציאין אותו לחוץ מחוץ לעיר מניחין אותו במקום שאין הרוחות מנשבות בו בחזקה ולא חזירים גורפים אותו ולא יפזרנו שם שנאמר ושמנו שיניחנו בנחת ואסור

לעומת קרבנות שלמים שלא נאמר בהם חיוב זה, וכאמור במעמד הר עיבל הוקרבו קורבנות שלמים רבים כמ"ש "וזבחת שלמים ואכלת שם ושמחת לפני ד' אלוך" ⁴⁹ (שם)

המדור הקצר חלק ב' - הממצאים המבססים את זיהוי המזבח

אתר המזבח הוא אתר המכונה "אתר חד שכבתי" בשונה מרוב האתרים המוכנים "רב שכבתיים", פירוש המונחים הוא כך, בעבר היה מיקומו של יישוב מוכתב מאוד בעיקר בגלל הצורך במים, ודרכים, כך שישובים היו בדרך כלל באותו מקום לאורך מאות שנים ללא שינוי, בדרך כלל אחת לכמה עשורים או מאות שנים [תלוי במקום והתקופה] היה הישוב נחרב במלחמה, וכשהיו באים לבנות אותו בשנית, היו משטחים את החרבות ללא פינוי, ובונים עליהן, כך היו פני העיר הולכים ונעשים גבוהים יותר לאורך השנים, והייתה נוצרת גבעה [המכונה "תל"] של עשרות מטרים ועשרות שכבות, ומכאן השם "אתר רב שכבתי" במקום כזה קשה לבדוד בדיוק שכבה משכבה, וגם ההרס מקשה על הבנת הממצאים, בהר עיבל כאמור נעשה שימוש לזמן קצר, ומיד לאחר מכן נגנז המקום באופן מכוון, כך שמה שהיה שם לא התערב עם פעילות אחרת, וגם לא היה שום הרס ולכן הממצא מאוד ברור,

מלבד זאת קיימים מזהים רבים שנמצאו במקום, כפי שיפורטו להלן

ליהנות בו: "הרמב"ם שם מדבר על כל הדשן שהורד מהמזבח ולא דווקא על הדשן של תרומת הדשן, יעויין כ"מ שם בשם מהרי קורקוס.
⁴⁹ יש לציין שבאזור כולו נמצאים אלפי שברי חרסים פזורים.

1. חרפושיות

שני החרפושיות [חותמות] שנמצאו מהווים זיהוי ברמת וודאות גבוהה מאוד שהמזבח מזמן כניסת בני ישראל לארץ, מציאותם של שני חותמות שנדיר למוצאם, באתר אחד (האחת נמצא בתוך האפר הגנוז במזבח) גרמה לכך שאף גדולי המכחישים לא יכלו לטעון מאומה על זמנו של המזבח.⁵⁰

חרפושית היא חותם מצרי, שצורתה כחצי זית החתוך לאורכו, בצד השטוח חרוטה החותמת, ובצד השני היה נקב שבו הושחל חוט, וכך היו עונדים את החותם כטבעת, לכל שושלת מלכים מצרית היה מספר דגמים קבוע של חותמות, והדגמים הללו שלהם, מוכרים בכל החותמות או התבליטים המרובים החרוטים בעתיקות מצרים,

שתי החרפושיות המצריות מהר עיבל: מימין החרפושית הגיאומטרית; משמאל החרפושית המלכותית. זמנן נקבע לשליש האחרון של מלכות רעמסס השני, שלזמנו יוחסה יציאת מצרים (י' ויינברג)

⁵⁰ זרטל עם נולד

2. חרסים

באתר נמצאו כלי חרס רבים ואלפי, ואולי עשרות אלפי שברי כלי חרס, הפזורים בכל האתר עד היום, לפי סוג הכלים, וצורת עיבוד הקרמיקה שלהם, ניכר שהם תואמים לכל האתרים הישראליים מתקופת הכניסה לארץ, לכלי החרס בזמן הכניסה לארץ אופי ייחודי המופיע בכל אתרי הישוב מזמן הכניסה לארץ.

[הרחבה: בעבר עיקר השימוש היה בכלי חרס, אלו נשברו לעיתים תכופות מאוד, ולכן הם התחלפו כל הזמן, ובהיותם חומר שאינו מתכלה הם מצטברים בכמות מרובה מאוד, כפי שיראה בעין פשוטה המהלך בכל אתר שכזה, לאורך אלפי השנים השתכללו שיטות בניית הכלים כל הזמן הן בצורת עשייתם, והן במרקם החמר ושרפתו, קדרי החרס למדו זה מזה, כך שכל שכלול התפשט תוך כמה עשורי שנים בכל האזור, באופן זה ניתן ללמוד מהחרסים את זמן הישוב.]

בתמונה שברי חרס מסוג זמן הכניסה לארץ, מאתר הר עיבל, בכל האזור ברדיוס של עשרות מטרים מפוזרים עד היום אלפי שברים.

כלים שנמצאו בהר עיבל, הכלי הגדול בפניה השמאלית העליונה מכונה פיטס אלו כלים גדולים בנפח של כ-200 ליטר ששימשו לאכסון בבית [תבואה או מים לפני חפירת הבורות] והם ייחודיים לתקופת הכניסה לארץ.

אוסף של כלים שלמים שרופאו מהר עיבל. הקנקנים והפכים נמצאו במתקני המנחה, הפיטס הגדול - במחסנים, והקערות נמצאו במבנה המערבי (י' ויינברג, 1989)

3. אין חיות לא כשרות

כאמור לעייל בשונה מכל אתר באזור, אין במקום כלבים חזירים חמורים, יעוין לעייל ביתר פירוט.

4. העדר צלמיות

באתרים הנחפרים מתקופה זו מוצאים צלמיות, זהו דמות פסל קטנה בגודל של כמה סנטימטרים, ומצויה מאוד בגודל חצי אגודל, או אגודל, את הצלמיות האלו החזיקו אנשים בבתים, באתר המזבח לא נמצאו כל צלמיות למרות שריבוי העצמות והחרסים מעיד על מספר משתתפים עצום באירוע.

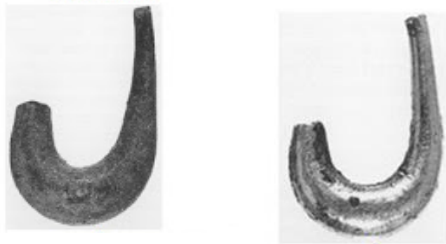
5. בדיקת פחמן 14 לעצמות

העצמות נשלחו לבדיקת פחמן 14 ונמצאו בעלי גיל של 2290 עם סטייה של 30 שנה שזה בדיוק זמן הכניסה לארץ⁵¹ (לגבי השאלות העולות מבדיקת פחמן 14, אין כאן המקום להאריך אבל יש חילוק בין סוג בדיקות הנעשות עבור טווח זמן קצר כמו במקרה דנן, לבין טווח שנים ארוך יותר)

⁵¹ זרטל בראיון באולפן הידברות

6. תכשיטים מצריים, עגילים

באתר המזבח נמצאו תכשיטים המוכרים בסגנונם באזור מצרים באותה תקופה⁵², הימצאותם

של תכשיטים וגם שני החותמות שהוזכרו לעיל, מביאה להנחה המסתברת כי החוגגים במקום נשאו שלל מצרי רב, שכן נדיר שנשארים חפצים יקרי ערך במקום, ובוודאי חלק אפסי ממה שנשאר נמצא, כך שנדרש שיהיה למשתתפי האירוע ממש שלל רב מסוג זה כדי שימצאו כל כך הרבה פריטים, עובדה זו תואמת לכך שישראל יצאו ברכוש גדול מלבד ביזת הים.

7. זהותו של הר עיבל

השומרונים הובאו למקום ע"י מלך אשור, [זו הייתה דרכו של השלטון האשורי לשלוט בעמים כבושים] וככתוב ב מלכים (ב פרק יז , כד.) "וַיָּבֵא מֶלֶךְ-אֲשׁוּר מִבְּבֶל וּמִכּוּתָהּ וּמִעֵנָא וּמִחַמַת, וּסְפָרוּיִם, וַיֵּשֶׁב בְּעָרֵי שְׁמֶרוֹן, תַּחַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל; וַיִּרְשׁוּ, אֶת-שְׁמֶרוֹן, וַיֵּשְׁבוּ, בְּעָרֶיהָ." מאז יושבים השומרונים באותו מקום, שפתם של השומרנים דומה לעברית, כך שלא חלו שנויים בשמו של הר עיבל מאז גלות אשור, שלפניה יש ישוב עם ישראל בארץ מאז כניסתם, ובהרחבות מבואר באריכות על מיקומו של הר גריזים ע"פ השומרונים (שמות עבריים עתיקים רבים נשתמרו בשמות הישובים הערביים אבל שם ישנם שינויי היגוי רבים)

8. שברים של טיח עבה גנוזים

בתוך האפר שנגנז בין כותלי המזבח נגנזו גם כעשרים פיסות טיח עשיות סיד שהונחו שם⁵³, ממצא זה אין לו מקבילות בשום חפירה, מלבד זאת באותה תקופה לא היה מקובל כלל לסוד קירות של בתים, ושוב הצווי האמור בתורה ו"שדת אותם בשיד " נותן ביאור הגיוני לממצא.

⁵² זרטל עם נולד

⁵³ שם

המדור הארוך - הרחבות וביאורים

התנגדות בעלי דעה קדומה לזיהוי המזבח

מקורות היסטוריים לא יהודים לעומת התנ"ך

ספר היסטוריה הקדום ביותר המצוי בידינו כיום, בספרות הלא יהודית, הינו רק לפני 2400 שנה⁵⁴, "ספרי היסטוריה" נכתבים במטרה ליצור תיאור היסטורי, ולכן יש מחשבה מאחורי הכתיבה, כגון הבדלה בין אירוע חשוב לאירוע שולי שאותו לא כותבים, או פרשנות לאירועים, או קישור של השתלשלות האירועים וכו',

שונה מזה הידע ההיסטורי שלפני כתיבת ההיסטוריה שהוא מבוסס על: כרוניקות⁵⁵, כתובות הנצחה של מלכים, מכתבים, וכדומה, שכול אלו לא נכתבו במחשבה ליצור תיאור היסטורי כאמור לעיל, אלא תיעוד של עובדות ללא מיון או הקשר כללי לצרכים שונים, ולכן הידיעות ההיסטוריות שזמנן לפני 2500 שנה, נוצרו מאיסוף של עשרות אלפי ידיעות, שצורפו בזמן מאוחר יותר ע"י היסטוריונים, ומהם נבנה פסיפס היסטורי, ולכן לא פלא שיש וויכוחים בין המומחים, שלעיתים הינם על מאות שנים, והתפיסות המקובלות השתנו רבות לאורך השנים, וגם בדברים שאין בהם שנויים במשך כמה עשורים, עדיין יסודם רעוע, ולעיתים תפיסה שהשתרשה נעקרת רק אחר דורות, כללו של דבר אין בהיסטוריה של שנים אלו דברים שיכול אי מי לטעון שהם מבוססים בוודאות [למרות שרבים גם רבים מתיימרים לטעון כך]

הדברים שונים לחלוטין לגבי ימי עם ישראל שידועים בתיאור מפורט כבר לפני כ- 3800 שנה,⁵⁶ יש א"כ כ-1300 שנה שלגביהם התנ"ך הוא מקור היסטורי כתוב יחיד,

התקופה עליה קיימת מחלוקת בקרב ארכיאולוגים

כמובן שבעלי דעה קדומה למיניהם התקשו לקבל את ההנחה שהתנ"ך מהוה מקור היסטורי אמין עד לזמן של 1200 לפנה"ס. יש לציין שלגבי הזמן של המאה השלישית לפנה"ס "נאלצו" כולם להודות באמינות התנ"ך שהרי אז כבר נעשה תרגום השבעים שנפוץ בכל העולם ולא ניתן לשנות בו מאומה, אבל על תקופת הזמן שבין המאה השלישית לפנה"ס ועד 1200 לפנה"ס נולדו וויכוחים רבים הקשורים בארכיאולוגיה שהרי כל דבר שנמצא ומאמת את האמור בתנ"ך, ככל שהוא קדום יותר, מוכיח שגם זמן התנ"ך קדום יותר, [כדוגמת העיר חצור שיש בה סימני שריפה וכיבוש מזמן כיבוש יהושע] וכך לאורך השנים נאלצו "מאחרי זמן התנ"ך לסגת פעם אחר פעם בעקבות ממצאים ולהודות כי התנ"ך מזמן קדום יותר. ויפה אמר אחד מבכירי הארכיאולוגים⁵⁷, "ישנה אוניברסיטה שבה בכל פעם שנמצא ממצא קדום יותר ממה שהיה ידוע אומרים שהתנ"ך נכתב יום לפני"

מדע מוטע מדעה מוקדמת

בארכיאולוגיה ברוב המקרים הממצאים אינם חד משמעיים, [בשונה ממה שמוכנה המדעים המדוייקים כגון מתמטיקה, פיזיקה וכדו'] וניתן לפרש אותם ולהסיק מהם דברים שונים⁵⁸, התנאי הראשון למדע מדוייק הוא לבחון את הנתונים בניטרליות, במקרה שלפנינו כאשר דנים על ממצאים מאותם שנים, נגשים הארכיאולוגים בעלי דעה קדומה במאמץ לפרש את הממצאים באופן שלא יתאימו לתנ"ך בכל דרך שהיא מעוותת ככל שתהיה, הדבר בולט בכך

⁵⁴ הספר הראשון הוא "הרודוטוס" המכונה אבי ההיסטוריה ומאז יש ספרים רבים, יתכן שהרודוטוס העתיק מסופרים קודמים אבל גם אז מדובר בספרים סמוכים לזמנו, שי לציין שגם ספרו רחוק מלהיחשב מדוייק במונחים של תיעוד כמקובל כיום.

⁵⁵ ה"כרוניקה" היא תיעוד יומן פשוט של עובדות ללא כול עיבוד או הבדלה,

⁵⁶ אומנם בריאת העולם הינה לפני 5780 שנה אולם עד ימי אברהם אבינו הדברים מסופרים בקיצור.

⁵⁷ יוסי גרפינקל

⁵⁸ לדוגמה זיהוי אתר על סמך ישוב שנזכר באזור בתנ"ך זו השערה רופפת, אבל זיהוי זמן של בית לפי מטבעות של מלך ידוע, שנמצאו במילוי העפר שתחת הרצפה, זהו זיהוי קרוב לוודאי שלכל הפחות הבית מאוחר למלך זה, מבחינה זו המזבח בהר עיבל נמצא באמינות של זיהוי גבוהה מאוד, מסיבות רבות (כגון אתר חד שכבתי, טבעת מצרית מזמן רעמסס השני, ועוד רבות)

שבחפירות שנוגעות לתקופה האמורה שמבצעת אוניברסיטה שזו הדעה הקדומה שלה, כמעט תמיד הפרשנות תהיה בניסיון שלא תוכח האמת ובניגוד למה שיפרשו ארכיאולוגים אחרים.

המזבח בהר עיבל

כמובן שלאור האמור מובנת ההתנגדות לממצא של המזבח עיבל שהרי כפי שהסיק זרטל בספרו הוא מוכיח קיומה של ישות בשם ישראל לפחות מהזמן של 120 לפנה"ס, ושכבר אז ישראל דגלו במונותאיזם וחוקי ההלכה כבר התגבשו אצלם.

סקירה של הוויכוח על ממצא המזבח מתוך מאמרו של הרב זלמן קורן (בשינויים קלים) א הממצא המפתיע בהר עיבל והתלבטויות החוקרים ביחס אליו

בשנים תשמ"ב תשמ"ט נתגלה ונחשף בהר עיבל מבנה, אשר על פי כל מבחן אובייקטיבי אינו אלא המזבח שעל בניינו נצטוו במפורש בתורה (דברים כ"ז, ה') בבואם לארץ כנען, ואשר נבנה בפועל על ידי יהושע בן נון, כפי שמפורש במקראות בספר יהושע (יהושע ח, ל'). למעשה, ניתן לקבוע כי ממצא זה הוא הממצא הארכיאולוגי החשוב ביותר שנתגלה עד היום הזה⁵⁹

עצם קיומו של ממצא זה, סותר ומכחיש בחוש כמה מ"עיקרי האמונה" של מבקרי המקרא הגרמנים, אשר הם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, החזיקו בהן בצורה דוגמטית ממש. שכן על פי סדר הזמנים שנתנו מבקרי המקרא לספרי המקרא השונים, מציאותו של מזבח כזה מתקופת ההתנחלות אינה אפשרית.

ד"ר אדם זרטל אשר גילה את המזבח, הוא חבר קיבוץ עין שמר של השומר הצעיר. כאשר החל בחפירות, באמת לא ציפה למצוא שם מזבח, ובוודאי לא את המזבח הנזכר בספר דברים ובספר יהושע אכן, במשך שנתיים ראשונות לעבודתו, לא היה לו מושג בדבר זיהוי המבנה אשר מצא, בהיותו מבנה ייחודי אשר אין לו דוגמאות מקבילות, אך אחרי כמה עונות חפירה ובדיקה מדוקדקת של כל הממצאים, עמד על כך שעל פי כל אמות מחקר מדעיות אובייקטיביות אין מנוס מן המסקנה שמדובר באתר פולחני מתקופת ההתנחלות ("ברזל א"). אתר אשר היה בשימוש במשך תקופה קצרה מאוד, ואשר ניתוח הממצאים שבו מורה בעליל כי הוא אינו אלא מזבח הר עיבל, שעליו מדובר בספר דברים ובספר יהושע. (תיארוך האתר לתקופה הנקראת במדע: "ברזל א" נעשה על פי הממצא הקרמי שלו כמובן יש מקבילות רבות המוכרות היטב בעולם המדע, וגם על פי ממצאים ארכיאולוגיים אחרים חותמות אבן הנקראות "חרפויות- שיש להם מקבילות ארכיאולוגיות המורות על תאריך ייצורם) באתר כולו לא נמצאו צלמיות, אשר היו מצויות מאוד בתקופה ההיא בכל מקום שבו עבדו אלילים, וזה כמובן יכול ללמד על אודות הדת של המשתמשים באתר.

המבנה העיקרי שבאתר (להלן נקרא לו "המזבח") הוא בניין מרובע, שקירותיו בנויים מאבנים שלמות בלתי מסותתות, בקירות לא נמצא שום פתח, ובזה נשללה האפשרות שמדובר בסתם בניין, המבנה המרובע היה ממולא כולו, בכוונה תחילה, בעפר ואפר ועוד חומרי מילוי, כך שברור בעליל שהשימוש באותו מבנה היה על גגו, ואל אותו גג עלו בכבש משופע, למבנה כזה קשה למצוא מקבילות בארכיאולוגיה. המבנה נמצא בתוך מתחם מגודר, אשר ממצאים שונים בו מורים על הזיקה של המתחם כולו לאותו מבנה מרובע.

⁵⁹ א. זרטל" תל אביב ("אוניברסיטת ת"א, המכון לארכיאולוגיה) כרך, 14 - 13 (1986-7), מס 2; א. זרטל, קדמוניות 89 90 תש"ן 1990 50 - 42 "שמונה שנות חפירה באתר הר עיבל"; א. זרטל, עם נולד, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב 2000

על פי בדיקת העצמות שנמצאו במתחם (כ-3000 עצמות) ברור כי בתקופה בה היה האתר בשימוש, הקריבו בו רק בעלי חיים הכשרים לאכילה על פי דין התורה

כפי שצויין, בין הממצאים שנמצאו באתר נתגלו חותמות אבן (חרפושיות). חותמות אלו הן מצריות, והן מתוארכות לתקופת רעמסס השני, על סמך השוואה לחרפושיות כאלו ממצרים עצמה. מלבדם נמצאו במקום תכשיטים מצריים, וזה בהחלט מתאים לתיאור עם שיצא ממצרים ברכוש גדול. כמו כן נמצא במקום כלי עשויי בזלת שמקורה בעבר הירדן המזרחי, וזה כמובן מתאים לתיאור עם שהגיע לארץ כנען, דרך עבר הירדן המזרחי. ממצא חשוב אחר האומר דרשני, נמצא במילוי של המזבח. ממצא זה, שהתגלה בין שאר החומרים שהשתמשו בהם למילוי, הוא עשרים פיסות טיח עבה שנגנזו בצורה מסודרת. מדובר בחומר שניתן לקבוע בבירור, כי באותה תקופה לא היה נהוג להשתמש בו (לדבריו של ד"ר זרטל, לא זכור שימוש בטיח באתרים אחרים מאותה תקופה, ואם כן, גם אם אי שם היה החומר בשימוש, ברור שמדובר בשימוש נדיר מאוד) קשה מאד למצוא ממצא כזה במקום, ולהעלים עין מן המקרא המפורש בספר דברים (שם) אשר בו נקבע כי את האבנים, שיקימו בהר עיבל, יש לסוד בסיד.

כאמור, למזבח, שהוא המבנה המרכזי באתר, אין מקבילות מתקופת הברזל, וזו למעשה הייתה עיקר טענתם של המתנגדים לזרטל. אך כדרכם באו לקלל ונמצאו מברכים כי דווקא דבריהם הם ראיה שהמזבח נבנה בצווי ייחודי של התורה שאין דוגמתו במקום אחר,⁶⁰

לאמיתו של דבר, קיימים פרטים רבים במזבח שנמצאו בהר עיבל, שדומים למזבח העולה שהיה בבית שני, (משנה מסכת מידות ובעוד מקומות בגמ') זאת בעיקר ביחס לטובב, לכבש העיקרי ולכבשים הקטנים (ביחס לטובב ולכבש, קיימת גם התאמה לתיאור המזבח בספר יחזקאל, על פי הדרך שבה פירשו חז"ל את המקרא שם). כמו כן קיים גם דמיון בין המזבח בהר עיבל לבין המזבח שבמשכן, אשר חז"ל תיארו אותו כמסגרת מוצקה ממולאת בעפר (במשכן מדובר על מסגרת עץ ממולאת עפר, בהר עיבל נמצאה כאמור, מסגרת אבנים ממולאת עפר).

אולם, הסתמכות מדעית על דמיון זה, בוודאי לא מצאה חן בעיני חניכי האסכולות המטילים ספק באמינות התנ"ך, מכיוון שהשוואה כזו יכולה ללמד שהעם שישב בציון בסוף בית שני, והתורה שבעל פה שהייתה בידו, שווה לעם שהיה קיים בתקופת הברזל ולמנגינה כזו ודאי לא הסכימו רבים מן החוקרים, אולם כל איש מדע אשר מנסה לבחון את הדברים באופן אובייקטיבי, תוך התעלמות מדוגמות קודמות, נאלץ על כורחו להודות בכך שלא קיימת אפשרות להגיע למסקנה אחרת הנוגעת לממצא זה, זולת המסקנה שהגיע אליה ד"ר זרטל שהממצא אשר נמצא בהר עיבל, אינו אלא המזבח המתואר בספר דברים ובספר יהושע, וכי לממצא זה יש השלכות מרחיקות לכת ביחס לחקר המקרא, ולחקר תולדות עם ישראל.

הראשון שיצא נגד זיהוי זה, היה פרופ' קמפינסקי. הוא לא טרח כלל לתת הסבר מדעי לממצא שלפניו, ודי היה לו בזה שקבע שאין זה מזבח,⁶¹ אחרים (פרו' פינקלשטיין מאוניברסיטת ת"א ועוד) נאלצו להודות במקצת, והודו שאכן יש כאן אתר פולחני שזמנו הוא כניסת בני ישראל

⁶⁰ שהרי ניתוח הגיוני של טענה זו מראה, כי מבחינה מדעית אין לטענה זו משקל, אלא אם כן מניחים מראש שהעם אשר יצא ממצרים, ואשר הגיע לארץ כנען דרך עבר הירדן, נהג לחקות בפולחן שלו, עמים אחרים שהיו באזור. דבר זה, כמובן, היה גורם לכך שנמצא למבנה זה מקבילות אצל עמו האזור, או הנחה אחרת אשר יכולה להצדיק את חיפושם של ממצאים מקבילים, היא ההנחה שממצרים יצאו שבטים בלתי מלוכדים, אשר כל אחד ואחד מהם הקים במה לעצמו, ורק אחר תקופה ארוכה נוצר עם אחד בעל מקום פולחן אחד. על פי הנחה כזו ניתן היה לצפות לכך שיהיו ממצאים מקבילים בתחום מושבם של שבטים שונים, אולם אי מציאתם של מזבחות מקבילים, מוכיחה, למעשה באופן עקיף, שמדובר באתר פולחני יחיד של עם ייחודי, אשר לבדד ישכון.

⁶¹ (פרופ' קמפינסקי טען שמדובר, ככל הנראה, במגדל שמירה p. 42-53 (1986) BAR 12 אך הוא לא נתן הסבר למערכת הסובב והכבשים שבאותו מבנה, שגם מצד עצמה אין היא מתאימה למגדל שמירה, וברור שגם אין לה מקבילות בארכיאולוגיה. מובן שלנושא העצמות שבאתר, אין כלל זיקה להסבר שביקש לתת).

לארץ, אך לא הצליחו לתת הסבר ביחס לטיבו, ניתן לקבוע כי יחס בלתי מדעי זה, שנהגו בו אנשי מדע המתכחשים לממצאים של זרטל, מזכיר את עמדתם של כמה פרופסורים מאוניברסיטת פדואה מלפני כארבע מאות שנה. הם כיחשו את תגליתו של גלילאו גלילאי, שראה בטלסקופ שלו ארבעה ירחים המקיפים את כוכב הלכת צדק ואף סירבו להתבונן בכוכב הלכת דרך הטלסקופ, לפי דעתם, המספר שבע הוא מספר קדוש שמוטבע בטבע הבריאה (כפי שגם ניתן להסיק מן העובדה שבראש האדם ובעלי החיים קיימים שבעה חורים דהיינו, זוג עינים, זוג אזנים, זוג נחירים ופה אחד) מזה "מוכח", לדעתם, שאין ואף לא יכולים להיות בשמים אלא שבעה גופים נעים, ולא יותר, במכתב ששלח גלילאו לידידו האסטרונום יוהן קפלר (שחי בפראג) כתב גלילאו: "קפלר היקר שלי, כמה חפץ הייתי שתתייחד אתי בצחוק לבבי פעם אחת, כאן בפדואה נמצא הפרופסור הראשי לפילוסופיה, שחזרתי וביקשתי אותו והפצרתי בו להסתכל בירח ובכוכבים דרך משקפת, והוא סירב בעקשנות." מה שנראה מפתיע הוא כי גם כעבור ארבע מאות שנה, עדיין מכהנים באוניברסיטאות חברים של אותם פרופסורים מפדואה.

נמצא, כי מנקודת מבט מדעית, עצם גילוי של המזבח הנזכר הוא מהפכה של ממש, ומי שאינו עוצם את עיניו, חייב להודות בכך שהתיאוריות של מבקרי המקרא ששללו מיסודו את הרקע ההיסטורי לאותם אירועים, ואת היכולת של ספרי מקרא מסויימים להתייחס לדברים, כשלו ונפלו. הוכח בעליל כי ספרי המקרא שבהם נזכר המזבח בהר עיבל, נכתבו על כל פנים בסמיכות לאירועים, ובדמיון רב להלכות ידועות מן התורה שבכתב והתורה שבעל פה.

הר גריזים אינו נראה ממקום המזבח, האם זה סותר לזיהוי המזבח
בנביא. יהושע כתוב (ח לג. ו) "כל-ישראל וזקניו ושטרם ושפטיו עמדים מזה ומזה לארון נגד
הכהנים הלויים נשאי ארון ברית-יהוה, כגר פאזרח-חציו אל-מול הר-גרזים, והחציו אל-מול
הר-עיבל: כאשר צנה משה עבד-יהוה, לבגר את-העם ישראל--בראשנה."

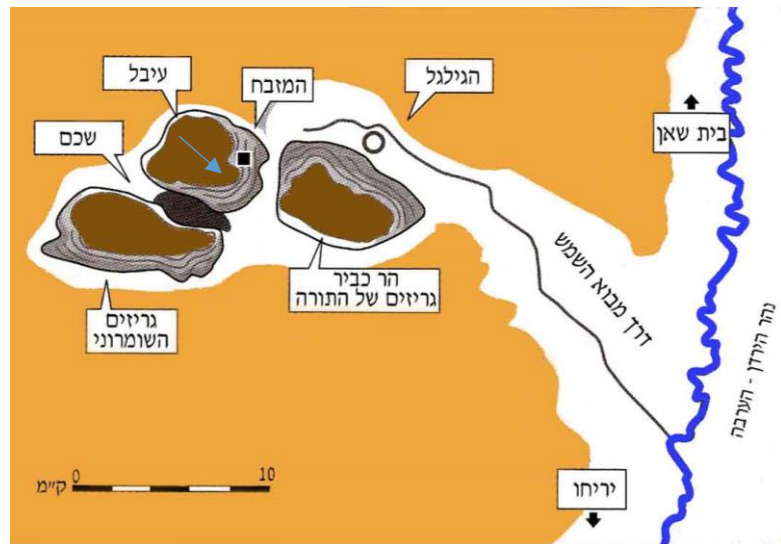
מהאמור בפסוק זה הבינו רבים שהמזבח נבנה במקום ממנו רואים את שני ההרים, הר עיבל
והר גרזים .

הבנה זה נתמכה גם מלשון המשנה בסוטה⁶²

"ברכות וקללות כיצד? כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון
שבצד שכם שבאצל אלוני מורה, שנאמר (שם יא): "הלא המה בעבר הירדן" וגו', ולהלן הוא
אומר (בראשית יב) " ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה. " מה אלון מורה האמור
להלן שכם, אף אלון מורה האמור כאן שכם, ששה שבטים עלו לראש הר גרזים וששה שבטים
עלו לראש הר עיבל, והכהנים והלויים והארון עומדים למטה באמצע. הכהנים מקיפין את הארון,
והלויים את הכהנים, וכל ישראל מכאן ומכאן, שנאמר (יהושע ח) " וכל ישראל וזקניו ושטריו
ושפטיו עומדים מזה ומזה לארון" הפכו פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה, ברוך האיש
אשר לא יעשה פסל ומסיכה, ואלו ואלו עונין אמן. הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה,
(דברים כז) ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה, ואלו ואלו עונין אמן, עד שגומרין ברכות
וקללות. ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד, וכתבו עליו את כל דברי
התורה בשבעים לשון, שנאמר (שם) באר היטב, ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן."

מיקומו של המזבח שנמצא בהר עיבל אינו מאפשר קו ראייה להר גרזים השומרוני, (שיאו של
הר עיבל מפריע לקו הראייה) ולכן היו שטענו שהוא אינו יכול להיות המזבח של מעמד הברכה
הקללה

בתמונה למטה: הבליטה של פסגת הר עיבל שבתמונה נראית משמאל המזבח היכן שמורה
החץ, מסתירה את הר גריזים השומרוני.

⁶² פ"ז משנה ה'

הסבר שאין צווי שהמזבח יוקם בין שני ההרים

נראה שההסבר לכך פשוט, שבצווי והתיאור בכל המקומות הללו, בפסוקים בפרשת כי תבוא, ותיאור המעמד בספר יהושע ובגמ' במסכת סוטה, יש הבדל בין ההוראה או התיאור להקים מזבח שהיא בהר עיבל, לבין ההוראה או התיאור על מעמד הברכות והקללות שהם בהר גריזים ובהר עיבל, כמובא להלן:

פרשת כי תבוא

וַיְצַו מֹשֶׁה וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הָעָם לֵאמֹר שָׁמַר אֶת כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם הַיּוֹם. וְהָיָה בַּיּוֹם אֲשֶׁר תַּעֲבְרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יְהוָה אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ וְהִקְמַתְּ לָךְ אֲבָנִים גְּדֹלוֹת וְשָׂדֶת אֹתָם בְּשִׂיד. וְכִתַּבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרְךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תִּבְאֵ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יְהוָה אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבַשׁ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ. וְהָיָה בְּעֵבֶרְכֶם אֶת הַיַּרְדֵּן תִּקְיְמוּ אֶת הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם הַיּוֹם **בְּהַר עֵיבָל** וְשָׂדֶת אֹתָם בְּשִׂיד. וּבְנִיתָ שֵׁם מִזְבֵּחַ לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ מִזְבֵּחַ אֲבָנִים לֹא תִּנְיֵף עֲלֵיהֶם בְּרִזָּל. אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה אֶת מִזְבֵּחַ יְהוָה אֱלֹהֵיךָ וְהַעֲלִיתָ עָלָיו עֹלֹת לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ. וְזָבַחְתָּ שְׁלָמִים וְאָכַלְתָּ שֵׁם וְשִׁמַּחְתָּ לְפָנָי יְהוָה אֱלֹהֵיךָ. וְכִתַּבְתָּ עַל הָאֲבָנִים אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיֵּטֵב. וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה וְהַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר הִסְכַּת וְשִׁמְעַת יִשְׂרָאֵל הַיּוֹם הַזֶּה נְהִייתָ לְעַם לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ. וְשִׁמַּעְתָּ בְּקוֹל יְהוָה אֱלֹהֵיךָ וְעָשִׂיתָ אֶת מִצְוֹתָיו וְאֶת חֻקָּיו אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה הַיּוֹם. וַיְצַו מֹשֶׁה אֶת הָעָם בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר. אֵלֶּה יַעֲמְדוּ לְבָרֶךְ אֶת הָעָם **עַל הַר גְּרִיזִים** בְּעֵבֶרְכֶם אֶת הַיַּרְדֵּן שְׁמַעוּן וְלוֹי וַיהוּדָה וְיִשָּׁשָׁר וְיוֹסֵף וּבִנְיָמִן. וְאֵלֶּה יַעֲמְדוּ עַל הַקְּלָלָה **בְּהַר עֵיבָל** רְאוּבֵן גַּד וְאֲשֶׁר וְזָבוּלָן דָּן וּנְפֹתָלִי.

יהושע פרק ח

ל אֵז יִבְנֶה יְהוֹשֻׁעַ מִזְבֵּחַ לַיהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר עֵיבָל. לֹא. כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עֶבֶד יְהוָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כְּכַתּוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה מִזְבֵּחַ אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת אֲשֶׁר לֹא הִנִּיף עֲלֵיהֶן בְּרִזָּל וַיַּעֲלוּ עָלָיו עֹלֹת לַיהוָה וַיִּזְבְּחוּ שְׁלָמִים. **ל ב** וַיִּכְתֹּב שֵׁם עַל הָאֲבָנִים אֶת מִשְׁנֵה תּוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר כָּתַב לְפָנָי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. **ל ג** וְכָל יִשְׂרָאֵל וְזִקְנָיו וְשֹׁטְרִים וְשִׁפְטָיו עֹמְדִים מְזֶה וּמְזֶה לְאַרְוֹן נֶגֶד הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם נִשְׂאֵי אֲרוֹן בְּרִית יְהוָה כָּגֵר כְּאֶזְרַח חֲצִיזוֹ אֶל מוֹל הַר גְּרִיזִים וְכַחֲצִיזוֹ אֶל מוֹל הַר עֵיבָל כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עֶבֶד יְהוָה לְבָרֶךְ אֶת הָעָם יִשְׂרָאֵל בְּרִאשְׁנָה. **ל ד** וְאַחֲרָי כֵּן קָרָא אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה כְּכַתּוּב בְּסֵפֶר הַתּוֹרָה. **ל ה** לֹא הָיָה דָבָר מִכָּל אֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה אֲשֶׁר לֹא קָרָא יְהוֹשֻׁעַ נֶגֶד כָּל קְהַל יִשְׂרָאֵל וְהַנְּשִׂיִם וְהַטָּף וְהַגֵּר הַהֹלֵךְ בְּקִרְבָּם.

סוטה פרק ז' משנה ה

ברכות וקללות כיצד? כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם שבאצל אלוני מורה, שנאמר (שם יא): "הלא המה בעבר הירדן" וגו', ולהלן הוא אומר (בראשית יב): "ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה". מה אלון מורה האמור להלן שכם, אף אלון מורה האמור כאן שכם, **ששה שבטים עלו לראש הר גריזים וששה שבטים עלו לראש הר עיבל**, והכהנים והלוים והארון **עומדים למטה באמצע**. הכהנים מקיפין את הארון, והלוים את הכהנים, וכל ישראל מכאן ומכאן, שנאמר (יהושע ח): "וכל ישראל וזקניו ושוטריו ושופטיו עומדים מזה ומזה לארון" וגו'. הפכו פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה, ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסיכה, ואלו ואלו עונין אמן. הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה, (דברים כז) ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה, ואלו ואלו עונין אמן, עד שגמרין ברכות וקללות. **ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד**, וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון, שנאמר (שם) באר היטב, ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן.

כמ"ש מכל המובאות הללו ברור שהם צוויים נפרדים, ומלשון החומש בדברים ניתן אולי אפילו לפרש שאין הכרח לעשותם באותו זמן, אמנם מהאמור ביהושע, ועוד יותר מפורש מדברי

המשנה, מוכח שנעשו בזה אחר זה ⁶³ושהציווי לזבוח ולשמוח ⁶⁴הוא על קיום הברית, אך בוודאי שאינם נעשים באותה צורת התכנסות, שהרי לברכה והקללה צריך שיהיו מחצית השבטים בהר גריזים ואילו לזבוח ולשמוח התכנסו כולם להר עיבל,

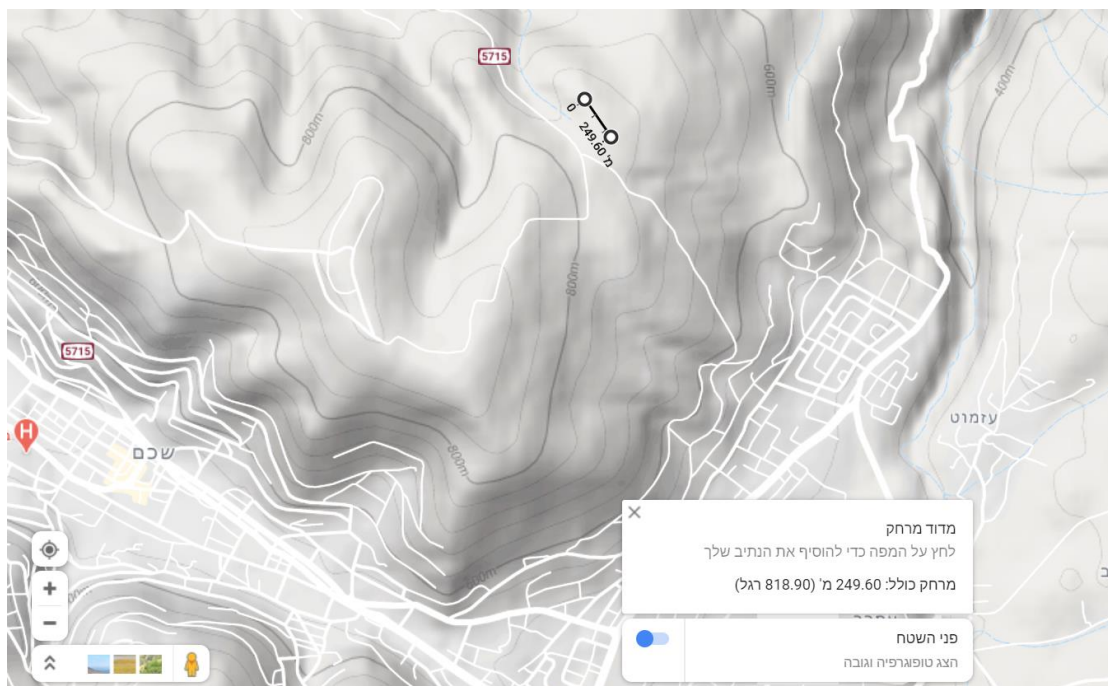
ועדיין יש שתמהו מדוע מרוחק המזבח כ-3 קילומטר מהנקודה שבין הר גריזים להר עיבל, וראשית יש להשיב ששאלה זו אינה מתחילה כלל, שבוודאי אין אנו מתיימרים לדעת את כל פירטי הפרטים והשיקולים שנוכל לטעון מדוע לא היה המיקום קילומטר לכאן או לכאן,

אולם יש לציין שדווקא שאלה זו, מעלה השערה שמחזקת את האמור לעיל שלאחר (או לפני) מעמד הברכה והקללה הלכו בני ישראל למקום סמוך בהר עיבל ע"מ לזבוח, שכן מקום המזבח הוקף בשני מחיצות [גדרות אבן נמוכים], והשטח המוקף במחיצה החיצונית הינו 14 דונם ואורכו כ-250 מטרים (ראה תמונה להלן) ומכיון שהציווי הוא לבנות את המזבח בהר עיבל, ולא בין עיבל וגריזים, המקום בו נמצא המזבח, הוא הקרוב ביותר בהר עיבל, בו יש את התנאים הטיפוגרפיים לבנות מתחם בגודל כזה, ולכנס מאות אלפי או מיליוני אנשים, ⁶⁵ (ראה תמונה להלן) שכן בשאר המקומות המדרון תלול, ואילו במקום המזבח ישנו כתף בהר היוצרת שטח שטוח בצלע ההר, ומלבד זאת גם הגישה למקום זה מלמטה נוחה,

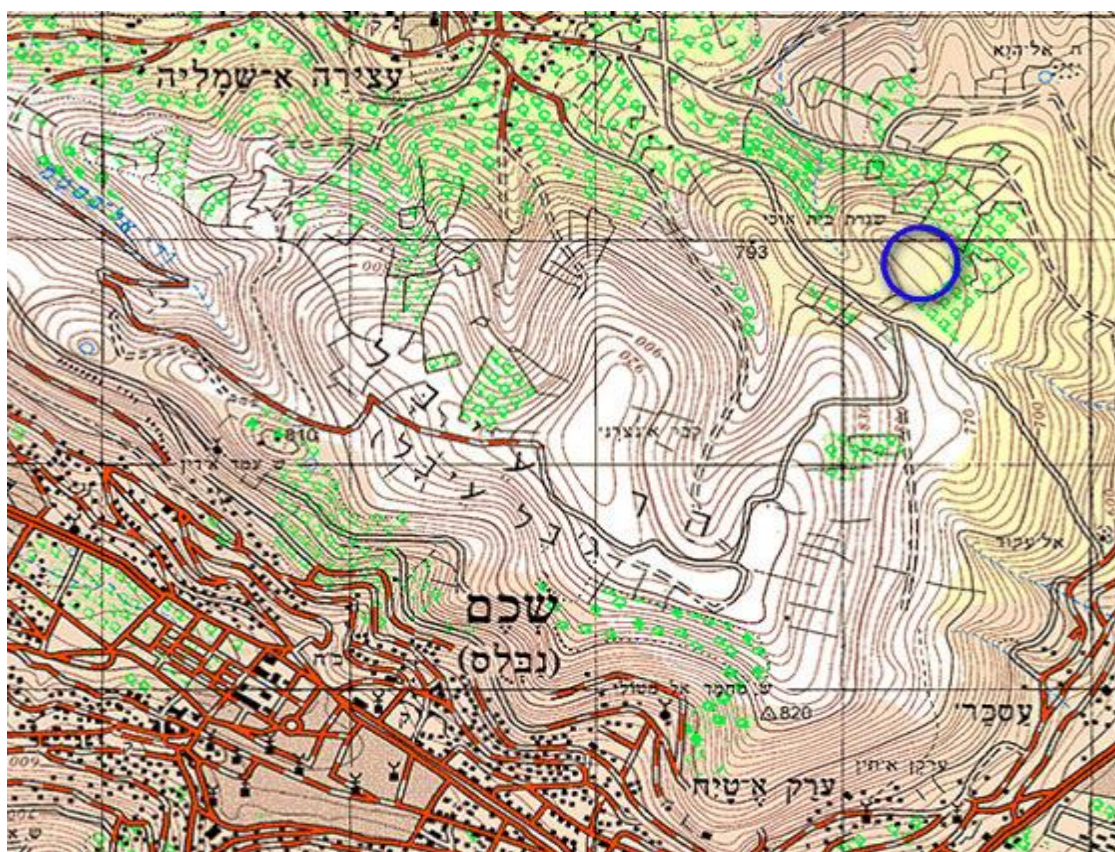

תמונה 36 גדר האבן החיצונית המקיפה את המזבח בצורת כף רגל מבט מלמעלה

⁶³ יש לעיין שמספר יהושע משמע קודם נבנה המזבח ואח"כ נאמרו הברכות והקללות, ובמשנה משמע שקודם נאמרו הברכות והקללות ואחרי כן נבנה המזבח
⁶⁴ יעויין בדברי המלבי"ם בפרשת כי תבוא שביאר שמעמד הר סיני הוא קבלה מיראה, ומעמד הברכות והקללות הוא קבלה מאהבה ולפ"ז מובן הצווי לשמוח במעמד זה
⁶⁵ גם השטח המקיף את המתחם מתאים להתכנסות אנשים בו.

תמונה 37 במפות הטופוגרפיות ניתן לראות שמיקום המזבח הוא האזור הנוח ביותר ליצירת מתחם מגודלו 20 מ'

דעת המסבירים שהר גריזים המקראי אינו המקובל כיום. כדי להבין את ההסבר הנ"ל, נדרש להקדים דברים אודות השומרונים,

השומרונים הגיעו לשומרון בעת נפילת העיר שומרון וממלכת ישראל. ע"י שני המלכים האשוריים, שלמנאסר החמישי וסרגון השני, השיטה האשורית לשלוט בעמים כבושים, הייתה לערוך חלופי עמים, ולכן אחר שהגלו את ישראל הם הביאו את השומרונים המכונים כותים⁶⁶ וככתוב במלכים ב' פרק י"ז,

כג עד אֶשֶׁר-הִסִּיר יְהוָה אֶת-יִשְׂרָאֵל, מֵעַל פְּנֵיו, כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר, בְּיַד כָּל-עַבְדָּיו הַנְּבִיאִים; וַיִּגַּל יִשְׂרָאֵל מֵעַל אֲדָמְתוֹ, אֲשׁוּרָה, עַד, הַיּוֹם הַזֶּה. כִּד וַיְבֵא מֶלֶךְ-אֲשׁוּר מִבָּבֶל וּמִכּוּתָה וּמֵעֲנָא וּמִחֻמַּת, וּסְפָרוּיִם, וַיֵּשֶׁב בְּעָרֵי שְׁמֶרוֹן, תַּחַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל; וַיִּרְשׁוּ, אֶת-שְׁמֶרוֹן, וַיֵּשְׁבוּ, בְּעָרֶיהָ.

בהמשך שם כתבו בנביא את מעשה התגירות השומרנים, ועל כך שלמרות הכול המשיכו לעבוד ע"ז, ובגמ' נחלקו האם גיורם גיור (ואכמ"ל)

וַיְהִי, בְּתַחֲלַת שְׁבַתֶּם שָׁם, לֹא יֵרְאוּ, אֶת-יְהוָה; וַיִּשְׁלַח יְהוָה בָּהֶם אֶת-הָאֲרִיֹּת, וַיְהִיו הַרְגִים בָּהֶם. כֹּו וַיֹּאמְרוּ, לְמֶלֶךְ אֲשׁוּר לֵאמֹר, הַגּוֹיִם אֲשֶׁר הִגְלִיתָ וַתּוֹשֵׁב בְּעָרֵי שְׁמֶרוֹן, לֹא יָדְעוּ, אֶת-מִשְׁפַּט אֱלֹהֵי הָאָרֶץ; וַיִּשְׁלַח-בָּם אֶת-הָאֲרִיֹּת, וְהֵנָּם מְמִיתִים אוֹתָם, כַּאֲשֶׁר אֵינָם יָדְעִים, אֶת-מִשְׁפַּט אֱלֹהֵי הָאָרֶץ. כז וַיְצוּ מֶלֶךְ-אֲשׁוּר לֵאמֹר, הֲלִיכּוּ שָׁמָּה אֶחָד מֵהַכֹּהֲנִים אֲשֶׁר הִגְלִיתֶם מִשָּׁם, וַיִּלְכוּ, וַיֵּשְׁבוּ שָׁם; וַיִּרְם, אֶת-מִשְׁפַּט אֱלֹהֵי הָאָרֶץ. כח וַיְבֵא אֶחָד מֵהַכֹּהֲנִים, אֲשֶׁר הִגְלוּ מִשְׁמֶרוֹן, וַיֵּשֶׁב, בְּבֵית-אֵל; וַיְהִי מוֹרָה אֹתָם, אִיךָ יֵרְאוּ אֶת-יְהוָה

לג אֶת-יְהוָה, הִיוּ יֹרְאִים; וְאֶת-אֱלֹהֵיהֶם, הִיוּ עֹבְדִים, כְּמִשְׁפַּט הַגּוֹיִם, אֲשֶׁר-הִגְלוּ אֹתָם מִשָּׁם. לד עד הַיּוֹם הַזֶּה הֵם עֹשִׂים, כְּמִשְׁפַּטֵּי הָרַאשִׁימִים: אֵינָם יֹרְאִים, אֶת-יְהוָה, וְאֵינָם עֹשִׂים כְּחֻקֹּתָם וְכְמִשְׁפַּטָּם, וְכַתּוּרָה וְכַמְצוּהָ אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת-בְּנֵי יַעֲקֹב אֲשֶׁר-שָׁם שְׁמוֹ יִשְׂרָאֵל. לה וַיִּכְרַת יְהוָה אֹתָם, בְּרִית, וַיְצוּם לֵאמֹר, לֹא תִירְאוּ אֱלֹהִים אֲחֵרִים; וְלֹא-תִשְׁתַּחֲוּוּ לָהֶם--וְלֹא תַעֲבֹדוּם, וְלֹא תִזְבְּחוּ לָהֶם. לו כי אִם-אֶת-יְהוָה, אֲשֶׁר הִעֵלָה אֹתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּכַח גְּדוֹל וּבְזָרוּעַ נְטוּיָה--אֹתוֹ תִירְאוּ; וְלֹא תִשְׁתַּחֲוּוּ, וְלֹא תִזְבְּחוּ. לז וְאֶת-הַחֻקִּים וְאֶת-הַמִּשְׁפָּטִים וְהַתּוֹרָה וְהַמְצוּהָ, אֲשֶׁר כָּתַב לָכֶם--תִּשְׁמְרוּן לַעֲשׂוֹת, כָּל-הַיָּמִים; וְלֹא תִירְאוּ, אֱלֹהִים אֲחֵרִים. לח וְהַבְּרִית אֲשֶׁר-כָּרַתִּי אִתְּכֶם, לֹא תִשְׁכַּחוּ; וְלֹא תִירְאוּ, אֱלֹהִים אֲחֵרִים. לט כי אִם-אֶת-יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם, תִירְאוּ--וְהוּא יִצִּיל אֶתְכֶם, מִיַּד כָּל-אֹיְבֵיכֶם. מ וְלֹא, שְׁמַעוּ: כי אִם-כְּמִשְׁפַּטֵּם הָרַאשׁוֹן, הֵם עֹשִׂים. מא וַיְהִיו הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה, יֹרְאִים אֶת-יְהוָה, וְאֶת-פְּסִילֵיהֶם, הִיוּ עֹבְדִים; גַּם-בְּנֵיהֶם וּבְנֵי בְנֵיהֶם, כַּאֲשֶׁר עָשׂוּ אֲבֹתָם הֵם עֹשִׂים, עד, הַיּוֹם הַזֶּה.⁶⁷

⁶⁶ בכתובת שהשאיר סרגון מלך אשור, הוא מספר שערך חילופי אוכלוסייה, ומשומרון הוגלו 27,290 ישראלים, ובמקומם הובאו גולים מרחבי האימפריה

⁶⁷ שפתם של השומרונים דומה לעברית עתיקה, ואורח חייהם מתבסס על נוסח של התורה (הכתוב בכתב שומרני, שהוא שונה מעט מן הכתב העברי שקדם לאשורית). נוסח השומרונים ("נוסח שומרני") שונה מנוסח המסורה שבידינו באלפי פרטים. מרבית ההבדלים נוגעים לצורות לשון וכן לעניינים הקשורים למצוות. אוכלוסיית השומרנים מנתה מעל למיליון נפש, במאה ה-4, אך בעקבות פרעות ומעשי טבח בעיקר ע"י הביזנטים והצלבנים, נותרו כיום רק כ-800 אנשים, הם מתרכזים בעיקר בהר גריזים.

בימי שיבת ציון כאשר ניתנה הסכמתו של מלך פרס (כורש) ליהודים לבנות את בית המקדש, החלו האחרונים לבנות את ההיכל, במהלך העבודות לייסוד בית המקדש השני, ביקשו גם השומרונים, ובראשם סנבלט לקחת חלק בבניית המקדש, ולהיות חלק מעם היהודי. ככתוב בנביא עזרא

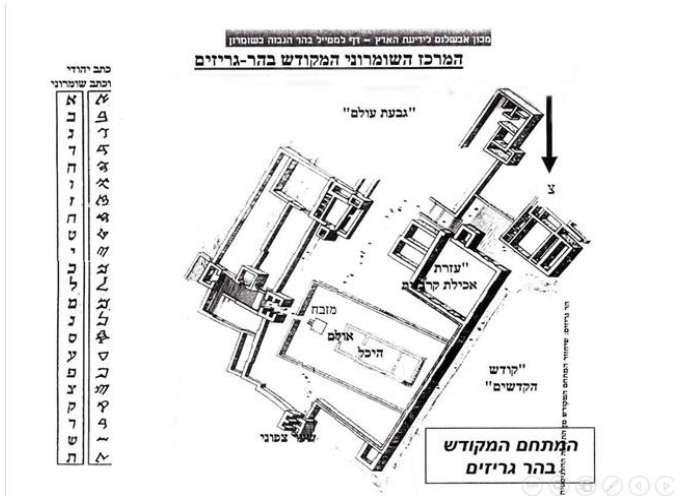
פרק ד"ב. וישמעו, צרי יהודה ובנימן: כי-בני הגולה בונים היכל, ליהוה אלהי ישראל. ויגשו אל-זרובבל ואל-ראשי האבות, ויאמרו להם נבנה עמכם כי ככם, נדרוש לאלהיכם; ולא (ולו) אנחנו זבחים, מימי אסר חדן מלך אשור, המעלה אתנו, פה".

זרובבל וראשי עולי בבל, סרבו לבקשתם וכך נולד הפירוד בינם לבן ישראל.

עזרא פרק ד"ג. ויאמר להם זרובבל וישוע, ושאר ראשי האבות לישראל--לא-לכם ולנו, לבנות בית לאלהינו: כי אנחנו יחד נבנה, ליהוה אלהי ישראל, כאשר צונו, המלך כורש מלך-פרס".

נחמיה ב"י. וישמע סנבלט החרני, וטוביה העמני, וירע להם, רעה גדלה: אשר-בא אדם, לבקש טובה לבני ישראל".

בעקבות כך נסמכו השומרונים על האבות, ומשה ויהושע, [כדי שלא יצטרכו להיות תלויים בחכמי אותו זמן], וטענו שההתפלגות מהיהודים היא בגלל שלדעת השומרונים משה רבינו ויהושע קבעו את הר גריזים כמקום המקודש, ואכן במקום יש שרידי מקדש שנבנה מעט מאוחר לימי שיבת ציון בימי בית שני, השומרונים חיקו באופן מלא את היהודים, ובמתחם המקודש להם ישנו סלע שהם מכנים גבעת עולם שעליו לטענם הייתה עקידת יצחק, והוא אבן השתיה ושם הוקם המשכן. סביב המקום המקודש הייתה עירם הגדולה שהתגררו בה אז כ-10000 שומרונים.

כדי ליישב את מעשיהם עם הכתוב בתורה שינו השומרנים את נוסח התורה, להלן נוסך המסורה לעומת השינוי של השומרונים.

דברים כז פסוק ד

נוסח שומרון

וְהָיָה, בְּעֵבְרְכֶם אֶת-הַיְיָ, תְּקִימוּ
אֶת-הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֲנִי מַצְוֶה
אֶתְכֶם הַיּוֹם, בְּהַר גְּרִזִים; וְשָׁדַתְּ
אוֹתָם, בְּשִׂיד.

נוסח המקרא

וְהָיָה, בְּעֵבְרְכֶם אֶת-הַיְיָ, תְּקִימוּ
אֶת-הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֲנִי מַצְוֶה
אֶתְכֶם הַיּוֹם, בְּהַר עֵיבָל; וְשָׁדַתְּ
אוֹתָם, בְּשִׂיד.

דברים יא פסוק ל

נוסח שומרון

...וְנִתְּתָה אֶת-הַבְּרָכָה עַל-הַר גְּרִזִים,
וְאֶת-הַקְּלָלָה עַל-הַר עֵיבָל. לֹא-הָיָה
הַמָּוֶה בְּעֵבֶר הַיְיָ, אֲחֵרֵי דָרֶךְ מְבֹא
הַשָּׁמַיִם, בְּאֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי, הַיֹּשֵׁב בְּעֵבֶר-
הַיְיָ--מֹל, הַגְּלָגָל, אֲצֵל, אֱלֹהֵי מֶרֶחַ מֹל שָׁכֵם.

נוסח המסורה

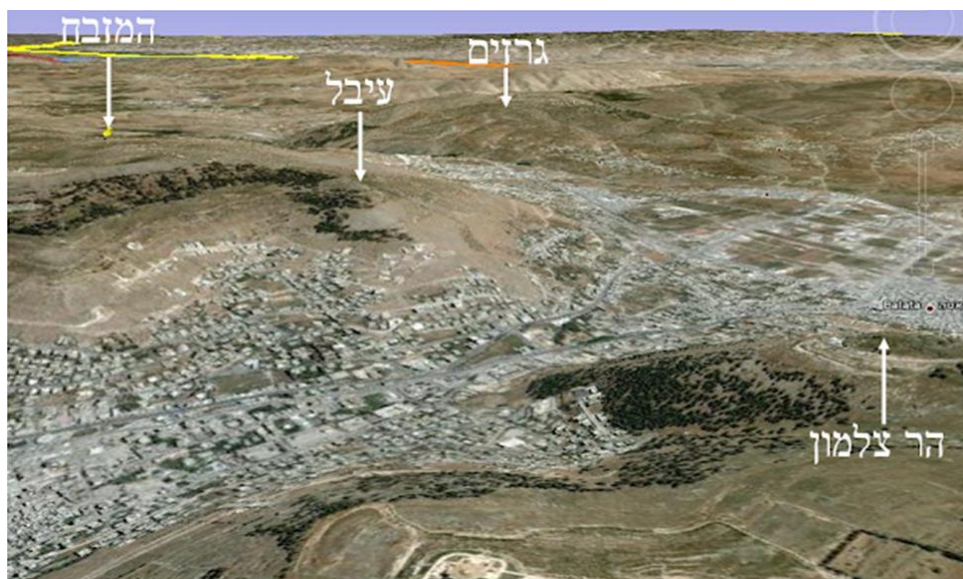
...וְנִתְּתָה אֶת-הַבְּרָכָה עַל-הַר גְּרִזִים,
וְאֶת-הַקְּלָלָה עַל-הַר עֵיבָל. לֹא-
הָיָה בְּעֵבֶר הַיְיָ, אֲחֵרֵי דָרֶךְ מְבֹא
הַשָּׁמַיִם, בְּאֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי, הַיֹּשֵׁב
בְּעֵבֶר-הַיְיָ--מֹל, הַגְּלָגָל, אֲצֵל, אֱלֹהֵי
מֶרֶחַ.

מן השנויים נראה שהשומרונים שהתגוררו בהר גריזים (כלומר ההר שהיום מכונה גריזים) רצו שמקדשם ובו מזבח הנמצא במקום מושבם, יהיה על הר גריזים ובכך יוכלו להתלות בפרשת הברכה והקללה לומר ששם מקום המקדש, ולכן שינו את נוסח הציווי בתורה להקים את המזבח בהר עיבל לצווי להקים בהר גריזים, ולאחר מכן העתיקו את שמו של הר גריזים מההר הנקרא היום הר כביר, אל ההר שבו הם יושבים, ושם מקדשם. והוסיפו שינוי נוסף בנוסח שהר זה מול שכם, כדי לאמת את העתקת השם גריזים מהר כביר להר הנושא את השם כיום. (ראה תמונות להלן)

שמות ההרים כפי שהם נקראים כיום

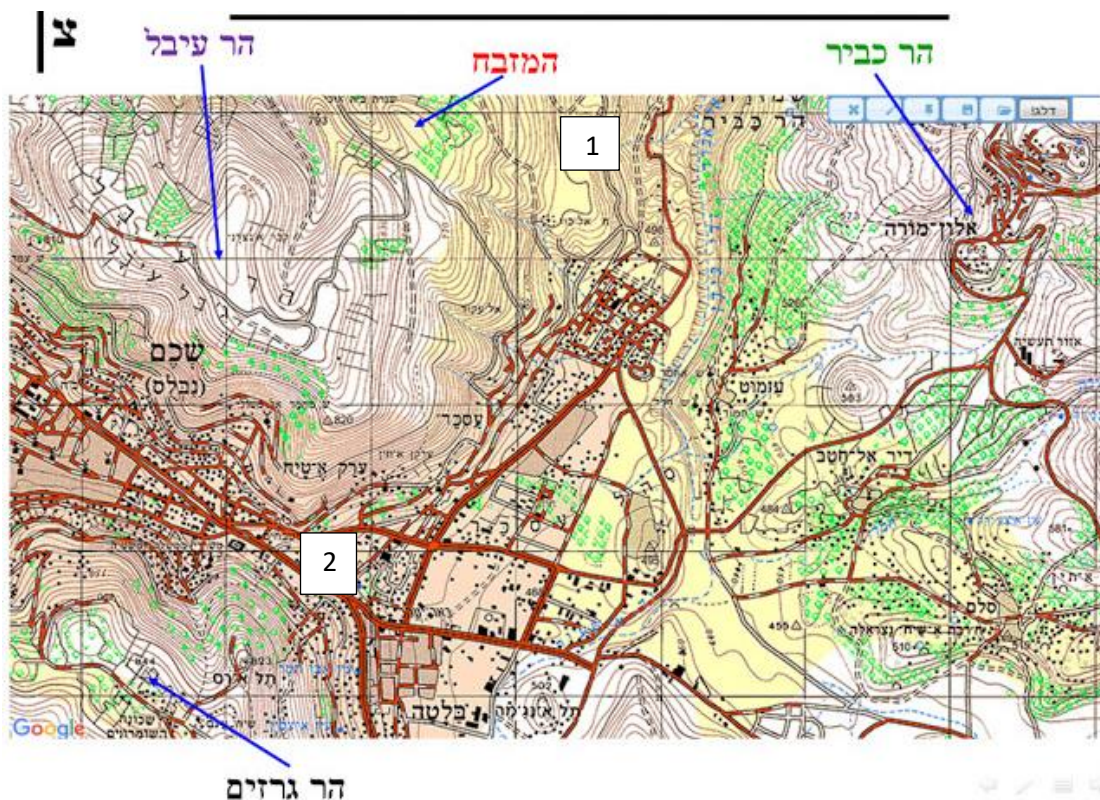
למטה: שמות ההרים כפי שהיו בכניסה לארץ לטוענים השומרונים שינו.

שלילת ההכרח לטעון שהר גריזים הועתק ע"י השומרונים לאחר העיון נראה שאין הוכחה משינויי הנוסח של השמורים שאכן שם ההר שונה כפי שיבואר, ונבאר תחילה על נסמכו הטוענים ששם ההר הוחלף,

בנוסח כאמור יש שני שינויים האחד חילוף בין המילה "עיבל" למלה "גריזים", והשני הוספת המילים "מול שכם", מחילוף המילים עיבל וגריזים בנוסח החומש, אין כל עדות שהשם גריזים הועבר מהר להר, אלא רק עדות לרצון להחליף את **תפקידי ההרים**, שגריזים יהיה זו שמולו מברכים ולא עיבל, כדי שעירם ובה מקדשם ומזבחם תהיה הר הברכה ולא הר הקללה, הטוענים להעתקת השם גריזים נסמכים על שינוי הנוסח של הוספת המילים "מול שכם" שלכאורה אינו מובן שאם לא הועתק השם גריזים מהר להר, ובאותו זמן לאיש לא הייתה שאלה על כך שגריזים היא ליד שכם מדוע נדרשת תוספת זו?

אבל אם נאמר שלפני השינוי היה מקום המעמד בין עיבל להר כביר (מסומן 1 בתמונה), ונקודה זו מרוחקת כשלוש קילומטר משכם, והשומרונים החליפו ונתנו את השם גריזים להר שלהם שליד שכם, ומקום המעמד עבר להיות צמוד לשכם (מסומן 2 בתמונה) מובן מדוע הם נאלצו להוסיף את המילים "מול שכם".

אולם מעיון בדברי הגמ' בסוטה (ל"ג:) הובאו גם בספרי (בפרשת "ראה") עולה, שאין כאן הוכחה לשינוי שם ההר,

שינוי הנוסח והוספת המילים "מול שכם" ע"י השומרונים, הם אכן קדומים וכבר נזכרים שם, כמובא להלן:⁶⁸
 ספרי - פ"סקא נו

"הלא המה בעבר הירדן - מעבר הירדן ואילך, דברי ר' יהודה: אחרי דרך מבוא השמש - מקום שחמה זורחת; [בארץ הכנעני היושב בערבה. אלו גרזים והר עיבל שיושבים בהם כותים: מול הגלגל. סמוך לגלגל: אצל אלוני מורה. זה שכם נאמר כאן אלוני מורה] ולהלן הוא אומר (בראשית יב) ויעבר אברהם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה. מה אלון האמור להלן - שכם, אף אלון האמור כאן - שכם. אמר ר' אלעזר ברבי יוסי: אמרתי להם לסופרי כותים זייפתם את התורה ולא הועלתם כלום! שכתבתם אצל אלוני מורה שכם - אף אנו מודים שהיא שכם. אנו למדנו מגזירה שוה, שנא' הלא המה בעבר הירדן, ולהלן הוא אומר ויעבר אברם בארץ וגו', מה אלון מורה האמור להלן - שכם, אף אלון מורה האמור כאן - שכם. אתם, במה למדתם?

ר' אלעזר אומר: לא זה הר עיבל והר גריזים שבין הכותים, שנאמר הלא המה בעבר הירדן - הסמוכים לירדן: אחרי דרך מבוא השמש - מקום שחמה שוקעת; בארץ הכנעני - לא היה אלא מן החוי: היושב בערבה - לא היו אלא בין ההרים: מול הגלגל - אין אלו רואים את הגלגל!

ר' אליעזר בן יעקב אומר: לא בא הכתוב אלא להראותם דרך בשנייה, כדרך שהראם בראשונה: בדרך זו לכו, ואל תלכו בשדות: היושב - ביישוב לכו, ולא במדבר: בערבה - במישור לכו, ולא בהרים"

ובירושלמי פרק ז' הל"ג נאמר בנוסף

"מול הגלגל אין כאן גלגל אצל אלוני מורה אין כאן אלוני מורה מה מקיים ר' אלעזר הר גריזים והר עיבל שתי גבשושיות עשו וקראו זה הר גריזים וזה הר עיבל על דעתיה דרבי יהודה מאה ועשרים מיל הלכו באותו היום על דעתיה דרבי אלעזר לא זזו ממקומן"

מבואר שחכמי ישראל לא נתווכחו כלל עם הכותים על כך שאלוני מורה ליד שכם, [ורק טענו על הכותים שאם אינם מודים בתורה שבעל פה ואינם דורשים גזירה שווה מנ"ל זאת,] ומשמע שהלימוד שאלוני מורה הוא שכם בא לשלול את הדעה שהמעמד היה ליד הירדן מיד כשעברו⁶⁹, וגם הכותים הוסיפו את המילים "מול שכם" לשלילה זו ובטל כל ההכרח לומר שהם העתיקו את שם ההר,

ואדרבא מדברי הגמ' מוכח שלא הועתק שם ההר, שאם העתיקו השומרונים את ההר נמצא שחכמי ישראל מתווכחים לא רק מהיכן לומדים שאלוני מורה היא שכם, אלא גם האם אכן זה ליד שכם."

⁶⁸ הנוסח ע"פ הוצאת מוסד הרב קוק, והגהות הגר"א שם (אין בהגהות שינוי משמעות)

⁶⁹ וכן משמע בהמשך שם שמה שדרשו שכם הוא לשלול שלא נאמר ליד הירדן "תני רבי אליעזר בן יעקב אומר לא בא הכתוב אלא להשוות להן אתה דרך ולומר בדרך ילכו ולא בשדות ביישוב ילכו ולא במדבר בערבה ילכו ולא בהרים אמר ר' אלעזר בר שמעון נמייתי לסופרי כותים זייפתם תורתכם ולא הועלתם לעצמיכם כלום שכתבתם בתורתכם אצל אלוני מורה והלא ידוע שהוא שכם אלא שאין אתם דורשין לגזירה שוה ואנו דורשין לגזירה שוה נאמר כאן אלוני מורה ונאמר להלן אלוני מורה מה אלוני מורה האמור להלן שכם אף אלוני מורה האמור כאן שכם וכדר ישמעאל דר ישמעאל אמר כל ביאות שנאמרו בתורה לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו שבע שכיבשו ושבע שחילקו ודכוותה לא נאמרו ברכות וקללות אלא לאחר ארבע עשרה שנה התיב ר חנניה קומי ר מנא והכתיב (דברים כז) והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה אמר ליה אבנים הקימו אותן מיד ברכות וקללות לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו

ביאור שאין הכרח מהמשנה בסוטה שהמזבח שנמצא אינו האמור בתורה.

המקורות והשאלה מבבלי מסכת סוטה

לכאורה נראה מהמשנה בסוטה (ל"ב.) שאבני המזבח נלקחו ממקומם למלון בגלגל לאחר המעמד, שלפי זה ביליתי אפשרי שהמזבח שנמצא הוא זה אשר נצטוו להקימו בהר עיבל, אמנם אחר העיון נראה להן שאין הדבר כן, סוגיא זו יש להאריך בה רבות וכבר נכתב בה ביאור נפלא ע"י הרב זלמן מנחם קורן, (מצורפים בסוף החלקים הנוגעים לנידון דידן), וכאן כתבנו רק קיצור מסקנת הדברים.

בחומש דברים פרק כ"ז נאמר:

א וַיֵּצֵא מֹשֶׁה וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל, אֶת-הָעָם לֵאמֹר: שְׁמַר, אֶת-כָּל-הַמִּצְוָה, אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם, הַיּוֹם. ב וְהָיָה, בַּיּוֹם אֲשֶׁר תַּעֲבְרוּ אֶת-הַיַּרְדֵּן, אֶל-הָאָרֶץ, אֲשֶׁר-יְהוָה אֱלֹהֵיךָ נָתַן לָךְ--וְהִקַּמְתָּ לָךְ אֲבָנִים גְּדוֹלוֹת, וְשָׂדַת אֹתָם בְּשִׂיד. ג וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן, אֶת-כָּל-דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת--בְּעֵבֶרְךָ: לְמַעַן אֲשֶׁר תָּבֹא אֶל-הָאָרֶץ אֲשֶׁר-יְהוָה אֱלֹהֵיךָ נָתַן לָךְ, אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ, כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה אֱלֹהֵי-אֲבֹתֶיךָ, לָךְ. ד וְהָיָה, בְּעֵבֶרְכֶם אֶת-הַיַּרְדֵּן, תִּקְיְמוּ אֶת-הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם הַיּוֹם, בְּהַר עֵיבֶל; וְשָׂדַת אוֹתָם, בְּשִׂיד. ה וּבְנִיתָ שֵׁם מִזְבֵּחַ, לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ: מִזְבֵּחַ אֲבָנִים, לֹא-תִנְיֶף עֲלֵיהֶם בְּרָזָל. ו אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה, אֶת-מִזְבֵּחַ יְהוָה אֱלֹהֵיךָ; וְהַעֲלִיתָ עָלָיו עֹלֹת, לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ. ז וְזָבַחַת שְׁלָמִים, וְאָכַלְתָּ שֵׁם; וְשִׁמַּחְתָּ, לִפְנֵי יְהוָה אֱלֹהֵיךָ. ח וְכָתַבְתָּ עַל-הָאֲבָנִים, אֶת-כָּל-דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת--בָּאֵר הַיָּטֵב. {ס} ט וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה וְהַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם, אֶל כָּל-יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: הִסָּכַת וְשָׁמַע, יִשְׂרָאֵל, הַיּוֹם הַזֶּה נִהְיִיתָ לָעָם, לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ. י וְשָׁמַעְתָּ, בְּקוֹל יְהוָה אֱלֹהֵיךָ; וְעָשִׂיתָ אֶת-מִצְוֹתָיו וְאֶת-חֻקָּיו, אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה הַיּוֹם. {ס} יא וַיֵּצֵא מֹשֶׁה אֶת-הָעָם, בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר. יב אֵלֶּה יַעֲמְדוּ לְכַרְךָ אֶת-הָעָם, עַל-הַר גְּרִזִים, בְּעֵבֶרְכֶם, אֶת-הַיַּרְדֵּן: שָׁמְעוּן וְלוֹי וַיהוּדָה, וַיִּשְׁשַׁכְּר וַיֹּסֹף וּבְנֵימָן. יג וְאֵלֶּה יַעֲמְדוּ עַל-הַקְּלָלָה, בְּהַר עֵיבֶל: רְאוּבֵן גַּד וְאֲשֶׁר, וְזַבּוּלֹן דָּן וּנְפֹתָלִי.

במלבי"ם [כאן] ביאר שפסוקים ב' ג' ד' מדברים באבנים שעליהן יש לכתוב את התורה ולהם קוראת התורה "אבנים גדולות", וכן מצווה עליהם בלשון הקמה, ואותם יש לסוד בסיד [פסוק ב'], ובפסוקים ה' וו' מדובר על אבני המזבח, והם אבנים אחרות שעליהם נאמר "אבנים שלמות" והציווי עליהם הוא בלשון "ובנית", ומה שמוזכר שוב בפסוק ח' וכתבת על האבנים, אין הכוונה שיכתוב על אבני המזבח, אלא קאי על ראשית הפרשה דהיינו על האבנים המוזכרות בפסוק ב' ולפי פירושו האבנים שכתבו עליהן אינן אבני המזבח, [ולכן יבואר שדבריו אינן סותרים למשנה]

בספר יהושע בתיאור חציית הירדן [פרק ד'] כתוב:

א וַיְהִי כַאֲשֶׁר-תָּמּוּ כָל-הַגּוֹי, לַעְבוֹר אֶת-הַיַּרְדֵּן; וַיֹּאמֶר יְהוָה, אֶל-יְהוֹשֻׁעַ לֵאמֹר. ב קָחוּ לָכֶם מִן-הָעֵם, שְׁנַיִם עֶשְׂרֵי אַנְשִׁים--אִישׁ-אֶחָד אִישׁ-אֶחָד, מִשִּׁבְט. ג וְצִוּוּ אוֹתָם, לֵאמֹר, שְׂאוּ-לָכֶם מִזֶּה מִתּוֹךְ הַיַּרְדֵּן מִמַּצֵּב רִגְלֵי הַכְּהֵנִים, הַכִּין שְׁתֵּים-עָשָׂר אַבְנִים; וְהַעֲבַרְתֶּם אוֹתָם, עִמָּכֶם, וְהַנְחַתֶּם אוֹתָם, בְּמִלּוֹן אֲשֶׁר-תְּלִינּוּ בּוֹ הַלַּיְלָה. ד וַיִּקְרָא יְהוֹשֻׁעַ, אֶל-שְׁנַיִם הָעֶשְׂרֵי אִישׁ, אֲשֶׁר הַכִּין, מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל--אִישׁ-אֶחָד אִישׁ-אֶחָד, מִשִּׁבְט. ה וַיֹּאמֶר לָהֶם, יְהוֹשֻׁעַ, עֲבְרוּ לִפְנֵי אַרְוֹן יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם, אֶל-תּוֹךְ הַיַּרְדֵּן; וְהִרִימוּ לָכֶם אִישׁ אֶבֶן אַחַת, עַל-שִׁכְמוֹ, לְמִסְפָּר, שִׁבְטֵי בְנֵי-יִשְׂרָאֵל. ו לְמַעַן, תִּהְיֶה זֹאת אוֹת--בְּקִרְבְּכֶם: כִּי-יִשְׁאַלּוּן בְּנֵיכֶם מָחָר לֵאמֹר, מָה הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לָכֶם. ז וְאָמַרְתֶּם לָהֶם, אֲשֶׁר נִכְרְתוּ מִימֵי הַיַּרְדֵּן מִפְּנֵי אַרְוֹן בְּרִית-יְהוָה--בְּעֶבְרוֹ בַיַּרְדֵּן, נִכְרְתוּ מִי הַיַּרְדֵּן; וְהָיוּ הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לְזִכְרוֹן, לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל--עַד-עוֹלָם. ח וַיַּעֲשׂוּ-כֵן בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל, כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוֹשֻׁעַ, וַיִּשְׂאוּ שְׁתֵּי-עָשָׂר אַבְנִים מִתּוֹךְ הַיַּרְדֵּן כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה אֶל-יְהוֹשֻׁעַ, לְמִסְפָּר שִׁבְטֵי בְנֵי-יִשְׂרָאֵל; וַיַּעֲבְרוּם עִמָּם אֶל-הַמִּלּוֹן, וַיִּנְחֹמוּ שָׁם. ט וּשְׁתֵּים עָשָׂר אַבְנִים, הֵקִים יְהוֹשֻׁעַ בְּתוֹךְ הַיַּרְדֵּן--תַּחַת מַצֵּב רִגְלֵי הַכְּהֵנִים, נְשֵׂאֵי אַרְוֹן הַבְּרִית; וַיְהִי שָׁם, עַד הַיּוֹם הַזֶּה.

הנביא מזכיר כאן צווי על שנים עשר אבנים שאותם יניחו במלון [בגלגל], והם יישארו שם לזיכרון עד עולם [מלבד עוד שנים עשר אבנים אחרות בירדן], לא מוזכר כי יש קשר בין אבנים אלו למעמד הברכה והקללה של הר עיבל.

בפרק ח' בתיאור מעמד הברכה והקללה כתוב:

ל אַז יִבְנֶה יְהוֹשֻׁעַ מִזְבֵּחַ, לַיהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, בְּהַר, עֵיבֵל. לא. כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עֶבֶד-יְהוָה אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, כְּכַתּוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה--מִזְבֵּחַ אַבְנִים שְׁלֵמוֹת, אֲשֶׁר לֹא-הֵנִיף עֲלֵיהֶן בְּרָזָל; וַיַּעֲלוּ עֲלָיו עֲלוֹת לַיהוָה, וַיִּזְבְּחוּ שְׁלָמִים. לב. וַיִּכְתֹּב-שָׁם, עַל-הָאֲבָנִים--אֵת, מִשְׁנֵה תּוֹרַת מֹשֶׁה, אֲשֶׁר כָּתַב, לִפְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל. לג וְכָל-יִשְׂרָאֵל וְזִקְנָיו וְשֹׁטְרִים וְשִׁפְטָיו עִמָּדִים מִזֶּה וּמִזֶּה לְאַרְוֹן נִגְדוּ הַכְּהֵנִים הַלְוִיִּם נְשֵׂאֵי אַרְוֹן בְּרִית-יְהוָה, כַּגֵּר כַּאֲזָרְח--חֲצִי אֶל-מֹול הַר-גְּרָזִים, וְחֲצִי אֶל-מֹול הַר-עֵיבֵל: כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עֶבֶד-יְהוָה, לְבָרֵךְ אֶת-הָעָם יִשְׂרָאֵל--בְּרֹאשֹׁנָה. לד וְאַחֲרֵי-כֵן, קָרָא אֶת-כָּל-דִּבְרֵי הַתּוֹרָה, הַבְּרָכָה, וְהַקְּלָלָה--כָּל-הַכְּתוּב, בְּסֵפֶר הַתּוֹרָה. לה לֹא-הָיָה דָבָר, מִכָּל אֲשֶׁר-צִוָּה מֹשֶׁה--אֲשֶׁר לֹא-קָרָא יְהוֹשֻׁעַ, נִגְדוּ כָל-קְהֵל יִשְׂרָאֵל וְהַנָּשִׁים וְהַטָּף, וְהַגֵּר, הַהֹלֵךְ בְּקִרְבָּם.

הנביא כאן מתאר את בניית מזבח, את כתיבת התורה על האבנים, [ואת מעמד הברכה והקללה], ולא מוזכר שיש קשר בין האמור כאן, לאבנים שהוצבו במלון [לעיל פרק ד' בחציית הירדן], אבל במשנה בסוטה דף ל"ב. כתוב "...ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון שנאמר באר היטב ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן" משמע מדברי המשנה שהתורה נכתבה על אבני המזבח עצמו ["וסדוהו בסיד וכתבו עליו"] ואח"כ פירקו את אבני המזבח ["ונטלו את האבנים"] והקימו אותם במלון [בגלגל], כלומר שאבני המלון ואבני המזבח הם אותם אבנים, וכן גם פירש רש"י (שם) "הביאו את האבנים כדכתיב ובנית שם מזבח וגו' וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת באר היטב, ונטלו את האבנים סתרו את המזבח לאחר שהעלו העולות והשלמים כדכתיב

והעלית עליו עולות" ולפ"ז לכאורה לא יתכן שהמזבח שנמצא בהר עיבל הוא המזבח שהיה במעמד הברכה והקללה, שהרי סתרוהו.

תשובה לשאלה ממסכת סוטה

אך לאחר העיון נראה שאין כאן הכרח שזיהוי המזבח אינו נכון, וכפי שיבואר להלן.

דעת הירושלמי שאבני המזבח אינן אבני המלון

בירושלמי סוטה (פ"ז ה"ה) כתוב **במשנה**:

"...ואח"כ הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדום בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה הזאת בשבעים לשון שנאמר (דברים כו) באר היטב ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן"

גמרא: "תני על אבני המלון נכתבו דברי רבי יודה רבי יוסי אומר על אבני המזבח נכתבו..."

בדברי הברייטא בירושלמי מבואר שבין לר' יודה ובין לר' יוסי אבני המזבח ואבני המלון אינם אותם אבנים, והמחלוקת היא רק על מה נכתבה התורה, וזה דלא כדברי המשנה בבבלי, וכן כתבו מפרשי הירושלמי ר' שמואל יפה, והקרנן העדה, והפני משה⁷⁰ וכן מוכח בעוד מקומות בירושלמי ואכמ"ל (בהמשך צרפנו את מאמרו של הרב זלמן קורן המאריך להוכיח זאת).

גרסה נוספת בבבלי שעל פיה גם הבבלי אינו סותר לממצא

והנה דעת כל המפרשים שסברו שהבבלי חולק וסובר שאבני המלון הם אבני המזבח, התבססו על גירסת המשנה כפי שמופיעה בבבלי " ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח **וסדוהו בסיד וכתבו עליו**" שמשמע סדוהו למזבח, וכן "וכתבו עליו" משמע על המזבח, אבל גרסת המשנה בירושלמי היא "ואח"כ הביאו את האבנים ובנו את המזבח **וסדום** בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה הזאת בשבעים לשון שנאמר (דברים כו) באר היטב ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן" שלשון זה מתפרש יותר באופן שאבני המזבח ואבני המלון אבנים שונות,⁷¹

ברור אם כן שאם הגרסה במשנה היא וסדוהו בסיד וכתבו עליו את דברי התורה אין המשנה מתאימה לא לשיטת רבי יהודה ואף לא לשיטת רבי יוסי, אך אם נגרוס במשנה "**וסדום** בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה", נוכל להניח שהמשנה נשנתה אליבא דרבי יהודה וכוונת המשנה היא שאחרי שנטלו את האבנים מן הירדן הביאו את האבנים להר עיבל ושם בנו מאבנים אחרות שלמות את המזבח, ועל ידו הציבו את האבנים שהביאו מן הירדן וסדו אותן בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה, ואחר כך נטלו את אותן אבנים שהביאו מן הירדן והעבירו אותן לגלגל מבלי שנגעו כלל במזבח שאותו גנזו במקומו.

דעת רש"י בחומש כירושלמי

ומפירוש רש"י למשנה במסכת סוטה מוכח שהגרסה שהייתה לפניו בבבלי היא "**וסדוהו** בסיד וכתבו עליו" אבל בפירושו לחומש (בדברים (כ"ז פ' ב') כתב "והקמות לך בירדן ואחר כך תוציא משם אחרות ותבנה מהן מזבח בהר עיבל נמצאת אומר ג' מיני אבנים היו: שנים עשר בירדן וכנגדן בהר עיבל כדאיתא במסכת סוטה". ועיין במפרשי רש"י מה שנתקשו בדבריו ומ"מ כתב

⁷⁰ אומנם לכאורה כאן נראה שהפני משה סבר שרק חד תנא תנא בברייתא פליג על המשנה אך מדבריו בהמשך הסוגיא מבואר שגם הפני משה סבר שלירושלמי לכו"ע אבני המלון אינן אבני המזבח.
⁷¹ (מועתק מתוך הערתו של הרב קורן, הערה 137) על דרך כלל ניתן לקבוע כי בכתבי יד של המשנה המכונים כתיב יד ארץ ישראליים הגרסה היא וסדום וכתבו עליהן או וכתבו עליהם מבין כתבי היד של המשנה שבהם נמצאת גרסה זו יש לציין את כתב יד קאופמן שנחשב לכתב יד מדויק מאוד וכן את כתב יד פרמא די רוסי גרסה זו נמצאת גם במשניות בדפוס נאפולי רנ"ב כמו כן נמצאת גרסה זו שבגמרא הבבליית למסכת סוטה בכתב יד ואטיקן כל זאת כאמור בנוסף למה שמודפס במשנה שבתלמוד הירושלמי ונסמך גם על כתבי היד שלו כמו כן יש לציין כי מלבד גרסה ברורה זו שמייחסת הן את הסיד והן את הכתיבה לאבנים ולא למזבח קיימים גם נוסחים מעורבים שאפשר למצוא גם בהם איזה סניף לגרסה הארץ ישראלית כך במשנה שבגמרא הבבליית בכתב יד מינכן וסדוהו וכתבו עליהן וכך גם בבבלי הנדפס בברייתא המובאת בדף לו ע"א ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה ביארנו את הירושלמי על פי דרכם של בעל יפה מראה ובעל פני משה בעל קרבן העדה

הנחלת יעקב שרש"י בפירושו בחומש הסתמך על דעת הירושלמי וכתב שצ"ל שמה שכתב רש"י "כדאיתא במסכת סוטה צריך להגיה בירושלמי סוטה.

יישוב גם ע"פ גירסת רש"י בבבלי

ואפשר ליישב שגם לגרסת רש"י בבבלי שהמזבח פורק ונלקח לגלגל, אין סתירה לזיהוי המזבח שנמצא, משום שאין הכרח לומר שהציווי לבנות את המזבח הוא בק משניים עשר האבנים שנלקחו מהירדן כאמור ביהושע [פ"ד] ולא יותר, אלא אפשר לומר שהחיוב הוא לקחת שניים עשר אבנים, והם חייבים להיות במזבח אבל אין מניעה להשתמש בעוד אבנים, [ויש סברא בזה שבוודאי יש קושי מצד צורך הבניה לבנות בדיוק מ12 אבנים, ובוודאי אם רוצים לבנות ע"פ דיני מזבח שיהיה מרובע ועם כבש הדבר ביליתי אפשרי עם שניים עשר אבנים], ולפ"ז אפשר לפרש שמה שכתב רש"י שפרקו את אבני המזבח היינו את האבנים האלו שעליהם כתבו את התורה ואותם לקחו למלון למשמרת,⁷²

סיכום ומסקנות בקצרה:

- לכו"ע דעת הירושלמי שאבני המלון אינו אבני המזבח וא"כ המזבח לא פורק והעובר למלון.
- לגרסת רש"י בסוטה נחלקו הבבלי והירושלמי האם המזבח פורק והועבר לגלגל,
- להרבה גרסאות גם לבבלי אין הכרח לומר שהמזבח פורק, (ויש עדיפות בגרסה זו שלפיה אין מחלוקת בכך שאבני המזבח אינן אבני המלון).
- רש"י על החומש פירש כפי גרסת הירושלמי ולא כבבלי.
- דעת הירושלמי היא כפשטות הפסוקים וכן פירש המלבי"ם.
- לאמור ניתן לקיים בשופי את הקביעה שהמזבח שנמצא בהר עיבל הוא המזבח ממעמד הברכה והקללה.

⁷² (ולפי יישוב זה מסתבר שאת האבנים שעליהם כתבו את התורה הציבו בקיר המזבח כדי שיהיה אפשר לקרוא, וכבר קדם הרב קורן בדבריו להציע דבר דומה (ואכמ"ל) ובזה רצה לבאר מדוע בקיר הצפון מזרחי אין סובב, וזה ישתלב יפה עם לשון הפסוקים בחומש שלגבי צווי הכתיבה נאמר אבנים גדולות, ולגבי צווי המזבח נאמר אבנים שלמות, כי הם צווים נפרדים),

מתוך מאמרו של הרב קורן בהרחבה שאין ראייה לסתור את ממצא המזבח הרב זלמן מנחם קורן

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות*

- א. מקורות דיני כתיבת התורה ובניית המזבח בהר עיבל
- ב. שיטת התלמוד הירושלמי שאבני המלון אינן אבני המזבח
- ג. שיטת רבי יהודה והחולקים עליו בברייתא שבבבלי ובתוספתא
- ד. מקורות נוספים לשאלה האם יש זהות בין אבני המזבח לאבני המלון

א. מקורות דיני כתיבת התורה ובניית המזבח בהר עיבל

בספר דברים בפרשת כי תבא נאמר:

וַיֵּצֵא מֹשֶׁה וְזַקְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הָעָם לֵאמֹר שָׁמֵר אֶת כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם. וְהָיָה בַּיּוֹם אֲשֶׁר תַּעֲבְרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ וְהִקְמַתָּ לְךָ אֲבָנִים גְּדֹלוֹת וְשָׂדֶת אֹתָם בְּשִׂיד. וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרֶךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תָּבֹא אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבַשׁ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ. וְהָיָה בְּעֵבֶרְכֶם אֶת הַיַּרְדֵּן תִּקְיְמוּ אֶת הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם בְּהַר עֵיבֶל וְשָׂדֶת אֹתָם בְּשִׂיד. וּבְנִיתָ שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' אֱלֹהֵיךָ מִזְבֵּחַ אֲבָנִים לֹא תִּנְיֶף עֲלֵיהֶם בְּרָזָל. אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה אֶת מִזְבֵּחַ ה' אֱלֹהֵיךָ וְהֵעַלִיתָ עָלָיו עֹלֹת לַה' אֱלֹהֵיךָ. וְזָבַחְתָּ שְׁלָמִים וְאָכַלְתָּ שָׁם וְשִׁמַּחְתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיךָ. וְכָתַבְתָּ עַל הָאֲבָנִים אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיֵּטֵב (כ"ז, א-ח).

מן המקראות הנוגעים לאבנים ולמזבח ניתן להבין שיש כאן שתי הלכות נפרדות. בתחילת הפרשה (פרק כ"ז פסוקים ב-ד) מוזכר הציווי להקים אבנים גדולות ולכתוב עליהן את דברי התורה. אחר כך (פסוקים ה-ז) מוזכר הציווי לבנות מזבח ולהעלות עליו קרבנות. ואחר כך (בפסוק ח) חוזר המקרא ומציין את החובה לכתוב על האבנים את דברי התורה. בהמשך הדברים באותו פרק⁷³ יש ציווי על ברכות וקללות שנצטוו לאומן בהר גריזים ובהר עיבל (או ביניהם),⁷⁴ ומן ההקשר נראה שהדברים קשורים לבניין המזבח בהר עיבל, ולכתיבת דברי התורה שם על גבי האבנים.

* בשנת תשס"ד פרסמתי מאמר ארוך בשם "על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה" בתוך ספר הזיכרון **חיים ביהודה** שיצא לאור לזכרו של ר' חיים יהודה מגני ז"ל. סוגיית הירושלמי במסכת סוטה הנוגעת למזבח הר עיבל נדונה שם בקיצור (בעמ' צ"ב-צ"ג), כי במסגרת המאמר הוא לא היה מקום להרחיב את היריעה ולברר את יסודות הסוגיה תוך השוואה למקורות מקבילים בדברי חז"ל, ולדברי הפרשנים השונים לדורותיהם. **במעלין בקודש** גיליון י"ח (עמ' 193) הוזכר הממצא הארכיאולוגי בהר עיבל, והוזכר גם מאמרי הנ"ל, שבו החזקתי בזיהוי של מזבח זה עם המזבח שבנה יהושע. אלא שכותב המאמר במעלין בקודש טען שהדבר מנוגד למשנה בסוטה לב ע"א, שם נאמר במפורש שהמזבח שבנה יהושע פורק ואבניו הועברו לגלגל. אשר על כן אני מוצא לנכון לבאר את הסוגיה "באר היטב" (נכללים מאמר זה כולל גם עיונים חדשים, וכך הסוגיה בסוטה מוצגת כאן באופן שונה במעט מהדרך שבה הוצגה במאמרי שם בעמ' צ"ב-צ"ג). מקצת מן הדברים התחדשו בזכות הערות שהעיר לי הרב יהושע פרידמן שליט"א על הדברים שכתבתי אודות הסוגיה במאמרי שם.

⁷³ פסוקים יא-כו.

⁷⁴ אזכור נוסף (בלתי מפורט) של הברית - הברכות והקללות בהר גריזים ובהר עיבל - מפורש בספר דברים בפרשת ראה (י"א, כט-ל), שם גם מפורט מקומם של ההרים האלה, וכמאמר הכתוב: "והיה כי יביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה ונתתה את הברכה על הר גריזים ואת הקללה על הר עיבל. הלא המה בעבר הירדן אחרי דרך מבוא השמש בארץ הכנעני הישב בערבה מול הגלגל אצל אלונים מרה". במסכת סוטה (בבלי לג ע"ב, ירושלמי פ"ז ה"ג) עסקו חז"ל בקשיים שקיימים לכאורה בפסוק זה, שהרי הגלגל אינו מול ההרים שבסיבת שכם ואלונים

בתורה לא נאמר במפורש כמה אבנים יש להקים, וגם לא נזכר המקום שממנו ייטלו את אותן אבנים. גם סדר הדברים כפי שהוא עולה מן המקראות טעון הסבר. בפסוק הראשון (פסוק ב) ציווה על הקמת האבנים ועל הצורך לסוד אותן בסיד, ושם צוין המועד המדויק שבו יש לעשות את המעשה, דהיינו "ביום אשר תעברו את הירדן". בפסוק השני (פסוק ג) נאמר הציווי על כתיבת דברי התורה, ומוזכרת שם גם המטרה שבכתיבה זו: "למען אשר תבא אל הארץ" (כלומר, האפשרות לבוא לארץ היא בתנאי שיכתבו את דברי התורה על האבנים). בפסוק השלישי (פסוק ד) חוזר המקרא ומזכיר את המועד שבו יש לבצע את הציווי (אלא ששם כתוב: "והיה בעברכם את הירדן", ולא הדגיש שם "ביום אשר תעברו"), וצוין שאת הדבר יש לעשות בהר עיבל.

אחר כך (בפסוק ה) עובר המקרא לפסוקי הציווי הנוגע למזבח שיש לבנותו בהר עיבל. מתחילה נאמר שיש לבנות אותו מאבנים שלא הונף עליהן ברזל; אחר כך (בפסוק ו) נאמר שאת המזבח יש לבנות מאבנים שלמות, וכי יש להעלות עליו עולות; ובפסוק שאחריו (פסוק ז) המשיך בעניין הקרבנות הנוספים שיש להקריב על אותו מזבח; אך בסיום הפרשה (פסוק ח) חזר לציווי של כתיבת כל דברי התורה על גבי האבנים, ומשמעות הדברים היא שכתיבת התורה על גבי האבנים נעשית אחרי בניין המזבח. לפי זה ייתכן שהאיזכור של כתיבת דברי התורה כבר בתחילת הפרשה הוא משום שזו תכלית שמצד עניינה היא קודמת לבניית המזבח, אף על פי שהמעשה עצמו נעשה בסופה של שרשרת פעולות. אפשרות אחרת (שאינה סותרת את העניין הראשון) היא שיש כאן רמיזה לכך שמיד כאשר עוברים את הירדן יש ליטול מאיזה מקום אבנים שאותן צריך להביא בסופו של דבר להר עיבל, ואחרי בניית המזבח יש לכתוב עליהן את דברי התורה.

יש לציין כי בתורה לא נאמר שהאבנים שעליהן יש לכתוב את דברי התורה הן עצמן האבנים שמהן יש לבנות את המזבח, ודקדוק המקרא אף מורה על כך שמדובר בשני עניינים נפרדים. האבנים שעליהן נכתבה התורה הן "אבנים גדולות". אותן יש להקים ולסוד בסיד, וכמאמר הכתוב: "והקמת לך אבנים גדולות וישדת אתם בשיד. וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת בעברך", ובהמשך נאמר על אודותיהן: "והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה אשר אנכי מצוה אתכם היום בהר עיבל וישדת אתם בשיד".

לעומתן אבני המזבח הן "אבנים שלמות" ואותן לא "מקימים", אלא באמצעותן בונים, וכמאמר הכתוב: "ובנית שם מזבח לה' א-להיך מזבח אבנים לא תניף עליהם ברזל. אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' א-להיך". ואמנם אחרי תיאור בניין המזבח חזר הכתוב וציווה: "וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת באר היטב", ולפי פשטות הפסוקים לכאורה "האבנים" שנזכרו כאן הן הן האבנים האחרונות שדיבר עליהן קודם לכן, ואם כן הן האבנים שנאמר לגביהן "אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' א-להיך", אך באמת במשמעות הפסוק ניתן גם להבין שהכוונה היא לאבנים הנזכרות עוד קודם לכן, דהיינו אותן שהקימו במקום וסדו אותן בסיד (בדרך זו הלך המלבי"ם בביאור לספר דברים. במבט ראשון נראה לכאורה שדבריו אינם מתאימים לדברי חז"ל במשנה בסוטה, אך עיון נוסף מראה שדבריו מתאימים לגמרי לדברי חז"ל, וכפי שיבואר להלן).

בספר יהושע קיימים שני תיאורים הנוגעים לאבנים ולמזבח.

התיאור האחד נמצא בפרק ד' (א-ט) והוא נוגע ליום שבו עברו את הירדן בדרך נס (אחרי שמימי הירדן נכרתו). בתיאור זה נאמר:

מורה, וגם תיאור ההרים האלה "בערבה" טעון הסבר, כי ערבה היא מקום מישור ולא מקום ההרים, ואין כאן המקום לדון בזה. (במקרא זה נקבע כי המועד למעשים הוא: "כי יביאך", ועיין להלן הע' 4 שלדעת רבי ישמעאל המשמעות היא י"ד שנה כניסתם לארץ).

ויהי כאשר תמו כל הגוי לעבור את הירדן, ויאמר ה' אל יהושע לאמר. קחו לכם מן העם שנים עשר אנשים איש אחד אחד משבט. וצו אותם לאמר שאו לכם מזה מתוך הירדן ממצב רגלי הפהנים הכין שתים עשרה אבנים והעברתם אותם עמכם והנחתם אותם במלון אשר תלינו בו הלילה. ויקרא יהושע אל שנים העשר איש אשר הכין מבני ישראל איש אחד אחד משבט. ויאמר להם יהושע עברו לפני ארון ה' א-להיכם אל תוך הירדן והרימו לכם איש אבן אחת על שכמו למספר שבטי בני ישראל. למען תהיה זאת אות בקרבכם כי ישאלון בניכם מחר לאמר מה האבנים האלה לכם. ואמרתם להם אשר נכרתו מימי הירדן מפני ארון ברית ה' בעברו בירדן נכרתו מי הירדן והיו האבנים האלה לזכרון לבני ישראל עד עולם. ויעשו כן בני ישראל כאשר צוה יהושע וישאו שתי עשרה אבנים מתוך הירדן כאשר דבר ה' אל יהושע למספר שבטי בני ישראל ויעברום עמם אל המלון וינחום שם. ושתים עשרה אבנים הקים יהושע בתוך הירדן תחת מצב רגלי הפהנים נשאי ארון הברית ויהיו שם עד היום הזה.

נמצא כי ביום שבו עברו את הירדן נטלו שתיים עשרה אבנים מתוך הירדן, והן "הונחו" לזיכרון במלון (כלומר בגלגל) לזכר נס חציית הירדן, ומלבדן "הוקמו" עוד שתיים עשרה אבנים בתוך הירדן, והן נשארו שם "עד היום הזה". במקרא לא מסופר שעל גבי אבנים אלו נכתבו דברי התורה, ושהיה להן קשר כלשהו להר עיבל ולאירועים הקשורים אליו.

תיאור שני של אבנים וגם של מזבח נמצא בפרק ח' (ל-לב) של ספר יהושע (אחרי מלחמת העי), ושם נאמר:

אז יבנה יהושע מזבח לה' א-להי ישראל בהר עיבל. כאשר צוה משה עבד ה' את בני ישראל ככתוב בספר תורת משה מזבח אבנים שלמות אשר לא הניף עליהן ברזל ויעלו עליו עלות לה' ויצבחו שלמים. ויכתב שם על האבנים את משנה תורת משה אשר כתב לפני בני ישראל.

ואחרי תיאור זה ממשיך המקרא ומתאר את מעמד הברכות והקללות שעליו נצטוו בתורה וכפי שהתבאר לעיל.

הזיקה בין שני התיאורים שבספר יהושע מתבארת על פי דברי המשנה במסכת סוטה,⁷⁵ אשר בה מצינו תיאור מפורט של סדר הדברים. תחילה פותחת המשנה בברכות והקללות, שהן הנושא העיקרי שבו היא עוסקת (זאת במסגרת רשימת דברים שנאמרים דווקא בלשון הקודש, לעומת רשימה אחרת של דברים שנאמרים בכל לשון). המשנה פותחת במילים: "ברכות וקללות כיצד, כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם שבאצל אלוני מורה", והיא ממשיכה אחר כך בתיאור המעמד. אך בסוף המשנה (אגב תיאור הברכות והקללות שהן כאמור עיקר הנידון שם) נאמר:

ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון שנאמר (דברים כ"ז, ח): "באר היטב", ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן.

נמצא כי האבנים שעליהן נכתבו דברי התורה הן האבנים שהגיעו בסופו של דבר למלון, ואם כן אבנים אלו הן האבנים שנטל יהושע מן הירדן (ומשמעות המשנה היא שהביאו את האבנים מן הירדן, ובנו מהן את המזבח, וסדו את המזבח בסיד, וכתבו עליו את דברי התורה, ואחר כך פירקו אותו והביאו את האבנים לגלגל). ועל כורחנו צריכים אנו לומר שהאבנים שנטלו בני ישראל מן הירדן שימשו לכמה מטרות. המטרה האחת מבוארת בספר יהושע פרק ד', שם מתואר נס הכרתת מי הירדן. האבנים הוצבו בסופו של יום במלון לזכר הנס ההוא, וכמאמר הכתוב:

⁷⁵ פ"ז מ"ה, בבלי סוטה ל"ב ע"א.

למען תהיה זאת אות בקרבכם כי ישאלון בניכם מחר לאמר מה האבנים האלה לכם. ואמרתם להם אשר נכרתו מימי הירדן מפני ארון ברית ה' בעברו בירדן נכרתו מי הירדן והיו האבנים האלה לזכרון לבני ישראל עד עולם.

אך מלבד עניין זה שקשור לאבנים, נעשו בהן עוד שימושים, כי אחרי נטילת האבנים מן הירדן הובאו אותן אבנים להר עיבל, שם נכרתה ברית הנוגעת לקבלת התורה. מאותן אבנים בנו את המזבח בהר עיבל, ועל גבי אותן אבנים ממש נכתבו דברי התורה בהתאם לציווי המפורש בתורה. המטרה של הקמת אותן אבנים וכתובת דברי התורה עליהן מפורשת בתורה, וכמאמר הכתוב: "וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרְךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תִּבְאֵ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לְךָ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבַשׁ כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֱ-לֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ" (כתובת הדברים הנוגעים לאבנים בפרקים נפרדים באה להדגיש כי לפנינו "שתי בחינות" הנוגעות לאותן האבנים, האחת נוגעת לנס הכרתת מי הירדן, והאחרת לברית של שמירת התורה, והברכות והקללות הקשורות לאותן מעמד. עם זאת ייתכן שכתובת הדברים בשתי פרשות נפרדות נוגעת גם לסדר המעשים ולזמנם).⁷⁶

ב. שיטת התלמוד הירושלמי שאבני המלון אינן אבני המזבח

בתלמוד הירושלמי על אותה משנה בסוטה (פ"ז ה"ה) הובאה ברייתא ובה מחלוקת תנאים (ואחריה הובא גם דיון בדברים על ידי אמוראי התלמוד הירושלמי), ומן הדברים עולה שאבני המזבח אינן אבני המלון ואבני המלון אינן אבני המזבח, אליבא דכולי עלמא. מעיון בדברים

⁷⁶ בתוספתא סוטה פ"ח ה"ז וכן בבבלי סוטה לו ע"ב נאמר שאירעו כל האירועים בדרך נס ביום אחד. בו ביום עברו את הירדן והלכו מרחק של שישים מיל להר גריזים והר עיבל, ובנו את המזבח וכתבו את דברי התורה על האבנים, ופירקו את האבנים והציבו אותן במלון. אולם בירושלמי שם פ"ז ה"ג הובאה דעת רבי ישמעאל שכל ביאות שנאמרו בתורה לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו, שבע שכיבשו ושבע שחילקו. ועל סמך כללי קביעה כללית זו, הוסיפו שם: "ודכוותה לא נאמרו (ברכות וקללות) אלא לאחר ארבע עשרה שנה". ושם הוסיפו שלדעת רבי ישמעאל הקימו את האבנים מיד, וכמשמעות הפסוק: "והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה", אך ברכות וקללות לא נאמרו אלא אחרי י"ד שנה (עיין לעיל סוף הע' 2). ולפי זה שתי הפרשות השונות שבספר יהושע אכן מתארות אירועים שאירעו במועדים שונים.

מבט שונה לכאורה על סדר האירועים נמצא במסכת סנהדרין מד ע"א, שם מובאים דברי רבי שילא שאמר שבניית המזבח בהר עיבל הייתה אחרי מלחמת העי וכפי פשוטו של מקרא ביהושע פ"ח. לדעתו הפסוק "ויאמר ה' אל יהושע קם לך למה זה אתה נפל על פניך" (יהושע ז', 9), שנאמר לאחר הקרב הראשון על העי, היה תוכחה ליהושע שהתעכב בכריתת הברית בהר עיבל, וכפי שנאמר שם: "אמר ליה הקדוש ברוך הוא: שלך קשה משלהם, אני אמרתי 'והיה בעברכם את הירדן תקימו', ואתם ריחקתם שישים מיל". לכאורה מדובר בטענה בעלת אופי גיאוגרפי (ואכן גם בבבלי וגם בירושלמי בסוטה שם יש מחלוקת תנאים בדבר מקומם של הר גריזים והר עיבל), אך כבר העיר המלבי"ם ביהושע ח' שבלי ספק תלונה זו היא גם תלונה על כך שבזמן מלחמת העי עדיין לא כרת את הברית של הברכות והקללות (וכמדומה שלפי זה צריך לומר שהאיזכור הגיאוגרפי אינו ביחס לשאלת הזיהוי של הר גריזים והר עיבל, אלא קשור לכך שיהושע ביקש לדחות את כריתת הברית עד למועד שבו יצליחו לכבוש את אותם שישים מיל שמן הירדן ועד הר עיבל, כי סבר שרק כיבוש השטח יכול להכליל אותו בהגדרה של "ביאה" לארץ). בהמשך הגמרא שם דחה רב את דברי רבי שילא מכוח המקרא ביהושע י"א, טו אשר בו נאמר: "כאשר צוה ה' את משה עבדו כן צוה משה את יהושע וכן עשה יהושע לא הסיר דבר מכל אשר צוה ה' את משה", ואם כן מדובר בדעה שנדחתה. אך לדעת המלבי"ם לא כיוון רב לדחות את שיטת רבי שילא מכל וכל, ולא חלק עליו כלל בכל הנוגע למועד שבו נעשה המעשה (וכפי פשוטו של מקרא), אלא שדחה את הנחתו של רבי שילא שהדבר נעשה שלא כדין. ויש להוסיף על דבריו, שלכאורה דברי רבי שילא מנוגדים הן לדעת רבי ישמעאל והן לדעת רבנן, ואם כן יש לתמוה על כך שרב לא השיג על רבי שילא מכוח דברי התנאים. אך כפי הנראה לשיטה זו צריך לומר שלדעת רבי ישמעאל כל שטח שנכבש ובני ישראל באו אליו, יכול להיכלל בהגדרת "ביאה" (ולעניין ברכות וקללות נזכרה ביאה בפרשת ראה, דברים י"א, ט). ומשום כך בסוף ארבע עשרה שנה הוכרחו לומר ברכות וקללות, אך רשות הייתה בידם לעשות את המעשים קודם סיומן של אותן ארבע עשרה שנה. ולפי זה יש לומר שדווקא אחרי שכבר נכוו בחטאו של עכן שגרם מפלה לכלל ישראל, מצא יהושע לנכון להקדים את המעשים ולעשותם מיד אחרי כיבוש העי, וכמאמר הכתוב: "אז יבנה יהושע מזבח" (ואולי בגלל סיבה זו גם הקדים את הברכות והקללות לבניין המזבח, וכפי משנתנו, וכהוראת שעה, ואילו במקרא הברכות והקללות מאוחרות לבניין המזבח, כי זה הסדר שהיה ראוי אילו זכו, ואכמ"ל).

נראה שעצם השאלה האם לאבני המלון הייתה בכלל איזו זיקה למעמד הברית בהר עיבל שנויה במחלוקת תנאים.

בתחילה הובאה ברייתא:

תני: על אבני המלון נכתבו דברי רבי יודה רבי יוסי אומר על אבני המזבח נכתבו.

מעצם הלשון של הברייתא ברור שאבני המזבח ואבני המלון אינן אותן אבנים (הן אליבא דרבי יהודה והן אליבא דרבי יוסי). וזה לכאורה שלא כדברי המשנה שממנה משמע שאבני המזבח הן אבני המלון. וכבר עמד על כך רבי שמואל יפה,⁷⁷ מפרש המדרשים ואגדות הירושלמי, שבחיבור **יפה מראה** לירושלמי סוטה שם כתב: "בין לר' יודה בין לר' יוסי אבני המלון הן זולת אבני המזבח, ופליגי אתנ' דמתני' דתנן הביאו את האבני' ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה". ושם בהמשך גם הראה שמדקדוק המקראות ניתן להראות שבאמת מדובר בשני סוגים של אבנים (וכפי שצוין לעיל בפרק א, שעל פי פשוטו של מקרא "האבנים" שנזכרות בפסוק "וכתבת על האבנים" יכולות להתבאר כאותן "אבנים שלמות" שנזכרו קודם לכן, אך הן גם יכולות להתבאר כאותן "אבנים גדולות" שנזכרו קודם לכן).

בדרך זו ממש הלך בעל **קרוב העדה** שבפירוש לירושלמי כתב: "והך ברייתא פליגא אמתני' דמשמע בין לרבי יהודה בין לדברי רבי יוסי אבני המזבח לא הווה אבני המלון, ואלו במתני' תנן דאבני המזבח ואבני המלון אחת הן".

גם בעל **פני משה** עמד על אי ההתאמה שבין הברייתא שבירושלמי למשנה, אלא שהוא סבר שאמנם דעת רבי יהודה בוודאי איננה מתאימה לדברי המשנה, אך הוא לא ראה סתירה מוכחת מדברי רבי יוסי לדברי המשנה, ומשום כך בפירושו לירושלמי שם כתב: "תני, 'על אבני המלון נכתבו' – רבי יהודה פליג אתנא דמתני' דקאמר: 'על אבני מזבח נכתבו', כדכתיב: והיה ביום אשר תעברו את הירדן וגו' ובנית שם מזבח וגו' וכתבת על האבנים וגו' והן הן אבני המלון, ורבי יהודה סבר דאבני המלון אבנים אחרות הן" (ושם בהמשך ציין שדעת רבי יהודה היא כדעת רבי חנינן המובאת בהמשך. ועיין בזה עוד לקמן בפרק ד בביאור דעת רבי חנינן).

וכפי הנראה סבר בעל פני משה שאמנם מדקדוק לשון הברייתא ניתן להבין שהנחת היסוד המוסכמת על הכול היא שיש שני סוגי אבנים, יש אבנים שנקראות אבני המזבח ויש אבנים אחרות שנקראות אבני המלון; ולפי הנחת יסוד זו ברור שאבני המזבח נשארו במקומן בהר עיבל עד עצם היום הזה וגם ברור שאבני המלון הוצבו בסופו של יום בגלגל, וכל השאלה שבה עסקו התנאים אינה אלא על גבי אילו אבנים כתבו את התורה - אולם באמת קשה לקבוע מסמרות על פי דקדוק זה, וזאת מפני שמאידך גיסא קיימת אפשרות להניח שסגנון הברייתא הוא תולדה של דעת רבי יהודה שהובאה ברישא, ואשר לדעתו באמת אבני המלון אינן אבני המזבח, ואגב ניסוח זה המשיך התנא באותו סגנון וקבע כי לדעת רבי יוסי דברי התורה נכתבו על גבי אבני המזבח, כאשר כוונתו האמיתית הייתה לומר: "על אבני [המלון שמהן נבנה] המזבח נכתבו", וכתב זאת בלשון קצרה: "על אבני המזבח נכתבו" (ואולם, להלן יבואר כי מהמשך הסוגיה ניתן להוכיח שהעיקר הוא כדברי היפה מראה והקרוב העדה, שהן לדעת רבי יוסי והן לדעת רבי יהודה אבני המזבח אינן אבני המלון. ואף בעל פני משה שם חזר בו כפי הנראה מהנחתו הראשונה, וסבר שגם לדעת רבי יוסי אבני המזבח אינן אבני המלון).

יש להדגיש כי גם בעל יפה מראה, גם בעל קרבן העדה וגם בעל פני משה, שהניחו שלדעת התנא של המשנה אבני המזבח הן אבני המלון, התבססו על גרסת המשנה כפי שהיא מודפסת בתלמוד הבבלי, שם נאמר: "וסדוהו בסיד (כלומר סדו את המזבח בסיד) וכתבו עליו

⁷⁷ רבי שמואל יפה הוא הקדום בין מפרשי הירושלמי שפירושו הגיע לידינו. פירושו נדפס לראשונה בחיי מחברו בשנת ש"ג, והוא היה לנגד עיניהם של המפרשים שבאו אחריו.

(כלומר על המזבח) את דברי התורה", אבל בתלמוד הירושלמי הגרסה במשנה היא: "וסידום בסיד, וכתבו עליהם את כל דברי התורה". וגרסה זו נמצאת גם בהרבה כתבי יד של המשנה, ובדפוסים ישנים, ויש לה אחיזה גם בכתבי יד של התלמוד הבבלי.⁷⁸

אחר כך הקשה הירושלמי על דברי רבי יוסי שסבר שעל אבני המזבח נכתבו:

מאן דמר על אבני המלון נכתבו בכל יום ויום אומות העולם משלחין נוטריהן ומשיאין את התורה שהיתה כתובה בשבעים לשון מאן דמר על אבני המזבח נכתבו לא לשעה היו ונגנזו.

ועל כך מתרץ הירושלמי:

עוד הוא מעשה ניסים נתן הקב"ה בינה בלב כל אומה ואומה והשיאו את התורה שהיתה כתובה בשבעים לשון.

ההנחה העומדת ביסוד השאלה היא שאבני המזבח נגנזו. מדברי הירושלמי לא ברור מאין נובעת אותה ידיעה⁷⁹ (ועל כך ידובר עוד להלן בפרק ה), אך ידיעה זו נחשבת כידיעה שאין בה מחלוקת, ומשום כך היא יכולה לשמש בסיס לקושיה על רבי יוסי, שהרי לדעתו דברי התורה נכתבו על גבי אבני המזבח, ואם כך גם דברי התורה נגנזו, ומכאן מקום לקושיה כיצד העתיקו הנוטריונים של אומות העולם את דברי התורה שנכתבו על גבי האבנים, והוצרכו לתרץ שגם זה היה בדרך של נס. ומן הדברים מוכח שכלל לא עלה על הדעת לומר שלשיטתו של רבי יוסי אבני המזבח לא נגנזו, אלא הוצבו לזיכרון בגלגל לאחר סיום המעמד ופירוק המזבח. מאידך גם ברור שהאבנים שהוצאו מן הירדן הגיעו בסופו של יום לגלגל, והן בוודאי לא נגנזו, שהרי יהושע ציווה במפורש להציב אותן במלון לזיכרון לדורות הבאים. ואם כן ברור שהן לדעת רבי יוסי והן לדעת רבי יהודה אבני המלון אינן אבני המזבח.

נמצא כי לדעת רבי יהודה, האבנים שהוצאו מן הירדן לצורך הצבתן במלון הובאו תחילה להר עיבל, והן הוקמו שם בסמוך למזבח וכל דברי התורה נכתבו על גביהן, ומלבדן נבנה גם מזבח מאבנים שלמות, ועליו העלו עולות ושלמים. אחר כך, בסופו של יום, גנזו את המזבח

⁷⁸ על דרך כלל ניתן לקבוע כי בכתבי יד של המשנה המכונים כתבי יד ארץ ישראלים, הגרסה היא "וסידום וכתבו עליהן" (או "וכתבו עליהם"). מבין כתבי היד של המשנה שבהם נמצאת גרסה זו יש לציין את כתב יד קאופמן (שנחשב לכתב יד מדויק מאוד) וכן את כתב יד פרמא (די רוסי 138). גרסה זו נמצאת גם במשניות בדפוס נאפולי (רנ"ב). כמו כן נמצאת גרסה זו במשנה שבגמרא הבבלי למסכת סוטה בכתב יד ואטיקן (כל זאת כאמור בנוסף למה שמודפס במשנה שבתלמוד הירושלמי, ונסמך גם על כתבי היד שלו).

כמו כן יש לציין כי מלבד גרסה ברורה זו שמייחסת הן את הסיד והן את הכתיבה לאבנים (ולא למזבח), קיימים גם נוסחים מעורבים, שאפשר למצוא גם בהם איזה סניף לגרסה הארץ ישראלית. כך במשנה שבגמרא הבבלי בכתב יד מינכן: "וסדוהו", "וכתבו עליהן", וכך גם בבבלי הנדפס בבירייתא המובאת בדף לו ע"א: "ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה".

⁷⁹ ביארנו את הירושלמי על פי דרכם של בעל יפה מראה ובעל פני משה. בעל קרבן העדה לא הסכים להנחה שאבני המזבח נגנזו, ובחיבורו **שיירי הקרבן** הציג את הקושי שיש בהנחה זו. על פי פירושו עומדת בבסיס השאלה שבגמרא הנחה שונה לגמרי. על פי פירושו, לדעת רבי יוסי בסופו של המעמד קילפו את הסיד מעל המזבח, פירקו את המזבח, העבירו את האבנים לגלגל ובנו שם מחדש את המזבח (!) והיה מקום להדביק עליו את הסיד עם הכתב. אלא שלדעת המקשה הסיד שעל גבי הכתב מן הסתם התקלקל בזמן פירוק המזבח, ומשום כך בוודאי הוצרכו לגנוז את הסיד שעליו שרידי הכתב. והתירוץ הוא שגם זה היה מעשה ניסים, שהצליחו להעביר את הסיד עם הכתב שעליו בשלמות לגלגל, ולא היה כל צורך לגנוז את אותו סיד עם הכתב שעל גביו, וכך יכלו הנוטריונים של האומות להעתיק את דברי התורה בגלגל (ועיין עוד לקמן בהע' 12 בדבריו על אודות גניזת אבני המלון). אלא שדבריו דחוקים בלשון התלמוד, שנאמר בו במפורש: "מאן דאמר על אבני המזבח נכתבו, לא לשעה היו ונגנזו", שמשמעותה הפשוטה היא שאבני המזבח עצמן נגנזו, ולא רק הסיד שעליו אותיות התורה. ועל כל פנים הדבר עומד בניגוד מוחלט לקטע של מדרש חכמים שמובא להלן (בסוף פרק ד) שמקורו בגניזה הקהירית (ואשר על כן מובן שלא היה לנגד עיניו של בעל קרבן העדה), אשר בו נאמר במפורש "וגנזום בו ביום" (כמו כן יש להעיר כי מדבריו בקטע זה של הגמרא נראה שחזר בו ממה שקבע תחילה באופן מוחלט שהן לדעת רבי יוסי והן לדעת רבי יהודה אבני המזבח אינן אבני המלון).

במקומו, ואת האבנים שעליהן נכתבו דברי התורה (ואשר לא היו חלק מן המזבח עצמו) העבירו לגלגל ושם הן הוצבו לזיכרון, כאשר גם דברי התורה הכתובים עליהן היו גלויים לכול, ונוטריונים מאומות העולם יכלו לבוא ולהעתיק את דברי התורה (וכך באמת באבנים אלו היו שתי בחינות, האחת היא של זיכרון הכרתת מי הירדן, והאחרת היא פרסום דברי התורה שעליהם נכרתה ברית בהר עיבל).

לעומת זאת, לדעת רבי יוסי לאבני המלון אין כל חלק בפרשת הר עיבל, וכל תפקידן אינו אלא זיכרון הכרתת מי הירדן. אלא שמלבד המעשה המתואר בספר יהושע בפרק ד' על אודות אבני הזיכרון שהוצבו במלון, היה גם מעשה נוסף הנוגע לאבנים אחרות, והוא המעשה המתואר ביהושע פרק ח'. באותו אירוע בנו מזבח בהר עיבל מאבנים שלמות, ועליהן עצמן (או על הסיד שהיה על גביהן או ביניהן) נכתבו דברי התורה. מזבח זה נגנז במקומו, ואחרי גניזתו שוב לא יכלו להעתיק ממנו את דברי התורה. אולם ביום שבו נבנה המזבח היה המזבח גלוי, ובו ביום העתיקו ממנו אומות העולם את דברי התורה בדרך של נס.

לפי זה לכאורה צריך לומר שהן לדעת רבי יהודה והן לדעת רבי יוסי, האבנים שמהן בנו את המזבח כלל לא נלקחו מן הירדן, אלא נלקטו ממקום אחר (אולי מהר עיבל עצמו). שהרי לדעת הכל אבני המזבח אינן אבני המלון, שהן כידוע אבנים שנלקחו מן הירדן. אלא שלדעת רבי יהודה, שאמר שדברי התורה נכתבו על גבי אבני המלון, מובן מאליהן שאבנים אלו שהוצאו מן הירדן הובאו תחילה להר עיבל לצורך כריתת הברית וכתובת דברי התורה על גביהן (זאת בהתאם לציווי המפורש בפרשת כי תבא). אבל לשיטתו של רבי יוסי שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח, אין כל סיבה להניח שאבני המלון הובאו להר עיבל, כי לא היה להן שום תפקיד הקשור לכריתת הברית, לברכות ולקללות ולכתובת דברי התורה (אולם, להלן בפרק ד' יבואר שמדברי הירושלמי בהמשך יש מקור לכך שגם אם אבני המלון אינן אבני המזבח, קיימת איזו קבלה שעל פיה מובן שאבני המזבח הובאו להר עיבל מן הירדן).

ברור אם כן שאם הגרסה במשנה היא "וסדוהו בסיד, וכתבו עליו את דברי התורה", אין המשנה מתאימה לא לשיטת רבי יהודה ואף לא לשיטת רבי יוסי. אך אם נגרוס במשנה "וסדום בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה", נוכל להניח שהמשנה נשנתה אליבא דרבי יהודה, וכוונת המשנה היא שאחרי שנטלו את האבנים מן הירדן הביאו את האבנים להר עיבל, ושם בנו מאבנים אחרות (שלמות) את המזבח, ועל ידו הציבו את האבנים שהביאו מן הירדן, וסדו אותן בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה, ואחר כך נטלו את אותן אבנים שהביאו מן הירדן והעבירו אותן לגלגל מבלי שנגעו כלל במזבח, שאותו גנזו במקומו.

ויעוין בפני משה שכתב בעניין זה:

אלא למאן דאמר על אבני המזבח נכתבו קשיא: לא לשעה היו ונגנזו. דודאי נגנזו אחר שהקריבו עליו, ולא הניחום שם מפני שתשמישי קדושה הן, ואיך היו יכולין להעתיק התורה בשעה מועט, ולא סבירא ליה כמאן דאמר במתניתין דאותן אבנים סתרו והביאו עמהן כדפירש רש"י ז"ל.

נמצא שלמעשה חזר בו בעל פני משה מהנחתו הקודמת שדברי רבי יוסי מתאימים לשיטת התנא של המשנה, וקבע כי על כל פנים בשלב זה של הדיון סברה הגמרא שגם לדעת רבי יוסי לא נבנה המזבח מאותן אבנים שבסופו של יום הובאו למלון, וכי באמת גם דבריו אינם מתאימים לדעת התנא של המשנה, שסבר שאבני המלון הן הן אבני המזבח, וכפי שכתב רש"י במשנה בסוטה (לב ע"א): "ונטלו את האבנים - סתרו את המזבח לאחר שהעלו העולות והשלמים, כדכתיב והעלית עליו עולות" (כמדומה, בציטוט זה של דברי רש"י ביקש הפני משה לרמוז לכך שאמנם מנוסח המשנה קשה לקבוע שאבני המזבח הן הן אבני המלון, כי ייתכן שבמשנה עצמה יש מקום לגרסה שונה. ואין ספק כי גרסה שונה במשנה אכן עמדה לנגד עיניו של הפני משה,

שהרי הגרסה "וסדום", "וכתבו עליהם", היא עצמה גרסת המשנה בכל הדפוסים של הירושלמי. אך מדברי רש"י ניתן על כל פנים לקבוע כי בהתאם לגרסתו ובהתאם להבנתו, דעת התנא שבמשנה היא שאבני המזבח הן הן אבני המלון, וכי גרסת הדפוסים במשנה שבבבלי היא על כל פנים גרסה קדומה, ויש אם כן יסוד להניח שהיא הגרסה הנכונה במשנה).

יש להדגיש כי מדברי הגמרא כאן מוכח שהי שאבני המזבח אינן אבני המלון איננה נובעת רק מדקדוק הדברים בלשונם של רבי יהודה ורבי יוסי בברייתא, אלא היא קביעה ברורה שמבוססת על ידיעה, או ידיעות, שמקורן איננו משנה או ברייתא אלא יש להן בסיס אחר שאין בו מחלוקת, ואשר על כן אותן ידיעות יכולות לשמש כבסיס לקושיה על שיטת רבי יוסי. ידיעה ברורה חיצונית זו היא הידיעה שהמזבח נגז, ואילו אבני המלון הוצבו לדורות בגלגל. אם אכן הנחה זו היא הנחה מובנת מאליה ואין היא שנויה במחלוקת, מובן שלדעתם של אמוראי הירושלמי אין גם שיטה של תנאים אחרים זולת רבי יוסי ורבי יהודה, שסוברים שאבני המזבח הן עצמן אבני המלון (ולהלן נשוב לנקודה זו, לכשנעסוק בברייתות אחרות הקשורות לסוגיה).

בהמשך שואל הירושלמי:

מאן דמר על אבני המלון נכתבו ניחא ושדת אותם בשיד מאן דמר על אבני המזבח נכתבו מה מקיים ושדת אותם בשיד?

ועל כך מתרץ הירושלמי:

בין כל אבן ואבן.

מובן שגם שאלה ותירוץ אלו מבוססים על ההנחה שאבני המזבח ואבני המלון אינן אותן אבנים. אלא שהשאלה וגם התירוץ כוללים עוד הנחה שמקורה אינו ברור, והיא שאם נכתבו דברי התורה על אבני המלון, מובן מדוע סדו את אותן אבנים בשיד; אך אם הן נכתבו על גבי המזבח, ברור שהן לא נכתבו על גבי שכבה כלשהי של סיד שסדו בה את אבני המזבח, וכי אם אכן היה סיד שקשור למזבח, היה זה רק חומר מלט בין אבן לאבן. כאמור, הבסיס העיוני להנחות אלו טעון בירור (ובמפרשים העלו אפשרויות שונות לכך),⁸⁰ אך למעשה עצם הקיום של איזו הנחת יסוד כזו יכול גם הוא לשלול את ההנחה שאולי קיימת דעה שלישית שעל פיה אבני המזבח הן עצמן אבני המלון (אלא שנקודה זו יכולה להיות תלויה בטעם של אותה הנחה נסתרת,⁸¹ ואכמ"ל).

⁸⁰ בעל יפה מראה הניח שמטרת הסיד שעל גבי האבנים קשורה לכך שהכתב אמור להתקיים בגלגל עד לזמן שיבואו הנוטריונים של אומות העולם להעתיק להם את התורה. על פי הנחתו, הבסיס לקושיה זו שבגמרא הוא התירוץ הקודם, שבו נקבע כי למ"ד שעל גבי המזבח נכתבו דברי התורה, גם העתקת דברי התורה נעשתה בדרך נס באותו יום. אם אכן נועד הכתב ליום אחד בלבד, אין טעם לסוד את האבנים בשיד. תירוץ זה התקבל גם על ידי בעל פני משה. לעומתו, בקרבן העדה העלה טענה שציווי התורה לבנות מזבח אבנים אינו יכול להתקיים אם סדים את המזבח מכל צדדיו בשיד, באופן שהאבנים אינן ניכרות כלל (ויש להעיר כי אם הנחה זו נכונה, אם כן גם במזבח שבמקדש שאותו היו מלבנים בשיד פעמיים בשנה [מידות פ"ג מ"ד], היה הסיד נתון בעיקרו במרווחים שבין האבנים, אך פני האבן נשאר גלויים ברוב שטח המזבח. להנחה זו בנוגע למזבח שבמקדש ניתן למצוא עוד אסמכתא, אך אין כאן מקום להאריך בזה). כמו כן טען בעל קרבן העדה כי משמעותו הפשוטה של הציווי לסוד את האבנים היא שישודו את האבנים מכל צד, ומצווה זו אינה יכולה להתקיים במזבח עצמו שעל גביו מקריבים קרבנות וכך האש מכלה את הסיד שבאותו מקום.

⁸¹ על פי טעמו של בעל קרבן העדה שמזבח אבנים אינו יכול להיות מכוסה לגמרי בשיד, אכן יש כאן הנחה חיצונית (שאינה תלויה בשיטות השונות של התנאים) ששוללת את האפשרות שאבני המזבח הן אבני המלון (אלא שגם שלילה זו היא רק לדעת המקשן, שהרי לפי התירוץ שהכתיבה היא על הסיד שבין אבן לאבן, אין כל מקור לכך שהאבנים שהביאו מן הירדן כוסו בשיד מכל צדדיהן). אולם לפי הסברו של היפה מראה, למעשה אין כאן הנחה חיצונית שניתן לשלול מכוחה את ההנחה שאבני המזבח הן אבני המלון.

ג. שיטת רבי יהודה והחולקים עליו בברייתא שבבבלי ובתוספתא

בברייתא שמובאת במסכת סוטה (לה ע"ב) נאמר:

תנו רבנן: כיצד כתבו ישראל את התורה? רבי יהודה אומר: על גבי אבנים כתובה, שנאמר: "וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת" וגו', ואחר כך סדו אותן בסיד; אמר לו רבי שמעון: לדבריך, היאך למדו אומות של אותו הזמן תורה? אמר לו: בינה יתירה נתן בהם הקב"ה, ושיגרו נוטירין שלהן וקילפו את הסיד והשיאוהו, ועל דבר זה נתחתם גזר דינם לבאר שחת, שהיה להן ללמד ולא למדו; ר' שמעון אומר: על גבי סיד כתובה, וכתבו להן למטה: "למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל" וגו', הא למדת, שאם היו חוזרין בתשובה היו מקבלין אותן.

מי שלומד ברייתא זו אחרי שלמד את המשנה בנוסח "וסדוהו", "וכתבו עליו", רואה לנגד עיניו את האבנים שהביאו מן הירדן להר עיבל ובנו מהן את המזבח (כפי שמפורש במשנה), כך שהמחלוקת היא רק בשאלה כיצד בדיוק נכתבו דברי התורה על אבני המזבח. אולם מי שיוצא מנקודת הנחה שאבני המזבח אינן אבני המלון (וכפי שמפורש בירושלמי, וכפי שניתן ללמוד במשנה אם גורסים בה "וסדום", "וכתבו עליהן"), לא ימצא בברייתא זו כל סתירה להנחה שאבני המזבח אינן אבני המלון, ושדברי התורה נכתבו על אבני המלון ולא על אבני המזבח. הברייתא כשלעצמה איננה מרמזת מאומה על אודות מהות האבנים שעליהן נכתבו דברי התורה.

מדברי הברייתא ברור על כל פנים שכתובת התורה נעשתה על גבי האבנים וכי לכתובה יש איזו זיקה לסיד (דבר שכשלעצמו אין בו כמובן חידוש, כי הוא כתוב במפורש בתורה). אלא שנחלקו התנאים בפרטי הדבר. לדעת רבי יהודה נכתבו דברי התורה באופן ישיר על גבי האבנים, ואת הסיד טחו על גבי הכתב (כדי לשמור אותו לדורות), ולעומתו לדעת רבי שמעון הכתב נכתב על גבי הסיד שטחו על פני האבנים. כאמור, אין בברייתא זו כצורתה רמז לשאלה האם המזבח נבנה מן האבנים עצמן, או שמא הן הוצבו בסמוך למזבח, וכך בסופו של יום המזבח נגנז שלם במקומו, בעוד אשר האבנים שהוצבו תחילה בסמוך לו, ואשר עליהן נכתבו דברי התורה (על גבי הסיד או מתחת לסיד), הובאו לגלגל, ונשארו גלויים לאות לדורות הבאים.

קיים מקור אחר לאותה מחלוקת, ונוסח הדברים שבאותו מקור שונה במעט ממה שמפורש בתלמוד הבבלי, ובו אכן מוזכרות "אבני המזבח". יש צורך לדקדק באותו מקור על מנת לקבוע האם יש בו סתירה למה שהתבאר עד כה.

מקור זה הוא התוספתא בסוטה שם. בנוסח שבתוספתא (פ"ח הלכות ו-ז) כתוב:

רבי יהודה אומר: על אבני מזבח כתובה. אמרו לו: היאך למדו אותן אומות העולם את התורה? אמר להן: מלמד שנתן המקום בלב כל אומה ומלכות ושלחו נטורים שלהם והשיאו את הכתב מגבי אבנים בשבעים לשון. באותה שעה נתחתם גזר דינם של אומות העולם לבאר שחת. ר' שמעון אומר: על הסיד כתבו, כיצד כירוהו וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון, וכתבו מלמטה: 'למען אשר לא ילמדו אתם' וגו' אם אתם חוזרין בכם אנו מקבלין אתכם.

המחלוקת בין רבי יהודה ורבי שמעון בתוספתא דומה למחלוקת שביניהם בברייתא שבתלמוד הבבלי. אלא שבנוסח שבבבלי לא נאמר שאבנים אלו הן אבני המזבח, וייתכן אם כן לחשוב שמדובר באבנים שהוצבו בסמוך למזבח, והועברו אחר כך לגלגל. אולם בנוסח התוספתא מפורש שעל כל פנים לדעת רבי יהודה נכתבו דברי התורה על אבני המזבח, בעוד אשר לדעת רבי שמעון נכתבו הדברים על גבי הסיד (וגם נאמר בהמשך: "וסדוהו בסיד וכתבו עליו"). השאלה היא האם נוסח הדברים בתוספתא יכול ללמד גם על קיומה של דעה החולקת על הירושלמי בדבר אי הזהות שבין אבני המזבח לאבני המלון.

במבט ראשון נראה לכאורה שלפי התוספתא אבני המלון הן עצמן אבני המזבח, שהרי לדעת רבי יהודה נכתבו דברי התורה על אבני המזבח עצמן, וכפי שמפורש בלשונו. ואף רבי שמעון החולק עליו לא נחלק עליו מכל וכל בנוגע למקום (או ליתר דיוק לסוג האבנים) שעליו נכתבו הדברים, וכל המחלוקת היא רק בשאלה האם הסיד היה מתחת לכתב או מעליו, ואם כן אין כאן כלל דעה שלישית אשר על פיה מדובר באבנים אחרות לגמרי (יש להדגיש כי זה אמנם ברור שדברי רבי יהודה שבתוספתא אינם מתאימים לדברי רבי יהודה כפי שהובאו בירושלמי המובא לעיל, שם נאמר כי לדעת רבי יהודה דברי התורה נכתבו על אבני המלון [וזאת בניגוד לדעת רבי יוסי שעל אבני המזבח נכתבו], אלא שתופעות שכאלה, חילופי שמות בין מסירות שונות של דברי התנאים, מצויות בתלמודים במקומות רבים, ולא עוד אלא שלעתים כאשר קיימת קושיה הנובעת מסתירה בדברי תנא או אמורא שצוטט במקורות שונים, מוצאים אנו תירוץ בנוסח "איפוך". כלומר, קיימת אפשרות ליישב את הסתירה על ידי היפוך שמות התנאים שנחלקו באחת הברייתות. אשר על כן ניתן לומר כי חילוף השמות בין המקורות אינו נוגע לנקודה המהותית שבה אנו דנים, שהיא שאלת הזהות או אי הזהות בין אבני המזבח לאבני המלון).

אולם, האמת היא כי ברייתא זו כולה (כלומר הברייתא עם שני התנאים הנזכרים בה) הולכת בשיטה שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח, והיא אכן דעת רבי יוסי שבירושלמי, אלא שכבר הובהר לעיל שגם לדעת רבי יוסי אבני המלון אינן אבני המזבח, ואם כן אין שום סיבה שבגללה נצטרך לומר ששיטת ברייתא זו שבתוספתא היא שאבני המזבח הן עצמן אבני המלון. וכלל גדול בתורה הוא שמחמת הספק אין אנו רשאים לחדש שיטה של תנאים החולקת על שיטה אחרת ידועה.

אשר על כן, אחרי הקביעה המוחלטת של הירושלמי שלכולי עלמא אבני המזבח אינן אבני המלון, מסתבר לומר ששני התנאים שבתוספתא סוברים שדברי התורה נכתבו על המזבח ולא על אבני המלון (שכפי הנראה הובאו ישירות לגלגל וכלל לא היו בהר עיבל), ושניהם כדעת הולכים בדרכו של רבי יוסי שבירושלמי שעל אבני המזבח ולא על גבי אבני המלון נכתבו דברי התורה. אלא שנחלקו התנאים שבתוספתא בפרטי כתיבה זו. לדעת התנא הראשון (דהיינו זה שמזוהה בברייתא כרבי יהודה), נכתבו דברי התורה באופן ישיר על גבי אבני המזבח, ואחר כך סדו את המזבח בסיד לכסות את אותו כתב; בעוד לדעת התנא האחר (דהיינו רבי שמעון) תחילה סדו את המזבח, ואחר כך כתבו עליו את דברי התורה (וכפי הגרסה הרגילה במשנה).

עם זאת ניתן לקבוע שדברי התוספתא אינם מתאימים על כל פנים עם מהלך הסוגיה בתלמוד הירושלמי. כי בתלמוד הירושלמי הניחו כדבר פשוט שאם דברי התורה נכתבו על גבי המזבח צריך לומר שהם נכתבו על גבי הסיד שבין אבן לאבן, בעוד אשר לפי התוספתא, לדעת רבי יהודה נכתבו הדברים על אבני המזבח עצמן, ואותן סדו אחר כך בסיד.

הבדל נוסף שקיים בין הסוגיה הירושלמית לבין התוספתא הוא בשאלת הנס שנוגע לנוטריונים של אומות העולם שהצליחו להעתיק את דברי התורה ביום אחד. לדעת הירושלמי, מי שסובר שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח ולא על אבני המלון הוצרך לומר שהנוטריונים של אומות העולם היו זקוקים לנס כדי להעתיק את דברי התורה קודם גניזת המזבח. מובן שלעניין זה אין שום נפקא מינה בשאלה האם דברי התורה נכתבו על גופן של אבני המזבח, על הסיד שבין אבן לאבן, או על איזו שכבת סיד שסדו בה את גופו של המזבח, שהרי בסופו של יום נגזז המזבח כולו. נמצא לפי זה שאם אנו מניחים ששני התנאים שבתוספתא סוברים שדברי התורה נכתבו על המזבח (מעל לסיד או תחתיו), אם כן לדעת שניהם התחולל נס שאפשר לנוטריונים להעתיק את דברי התורה קודם לגניזת המזבח. אולם בתוספתא עצמה הקשו על דעת רבי יהודה שסבר שדברי התורה נכתבו על גבי אבני המזבח, כיצד הספיקו

להעתיק את הדברים קודם שסדו סיד על גבי הכתב, ותירצו שהדבר היה בדרך נס. ומשמע שלדעת האומר שעל גבי הסיד נכתבו הדברים לא הוזקקו לנס לצורך העתקת דברי התורה.

נמצא לסיכום שנוסח הברייתא כפי שהיא כתובה בתלמוד הבבלי יכול להתאים במלואו לשיטת הירושלמי, ואף להשלים את הדברים. בירושלמי מצינו מחלוקת האם דברי התורה נכתבו על אבני המלון או על אבני המזבח (ולדעת הכל אין זהות בין אבני המלון לאבני המזבח), ודעת רבי יהודה היא שעל אבני המלון נכתבו. בבבלי הובאה דעת רבי יהודה בתוספת ביאור ובתוספת בירור, ולפי תוספת זו יש לומר כי רבי יהודה שאמר שדברי התורה נכתבו על גבי אבני המלון, כיוון לומר שהכתיבה היא על אבני המלון בניגוד לאבני המזבח, אך בכלל דבריו גם יש כוונה נוספת, והיא שהדברים נכתבו על גוף האבנים, ולא על שכבת סיד כלשהי שמכסה את גוף האבנים; בעוד אשר לדעת רבי שמעון המוזכר בברייתא שבתלמוד הבבלי כבר פלוגתא של רבי יהודה הדברים נכתבו על גבי שכבת סיד שכיסתה את האבנים, אך גם הוא סובר כפי הנראה שעל גבי אבני המלון נכתבו הדברים, שהרי מסמיכות הדברים בברייתא נראה שלא נחלק רבי שמעון על רבי יהודה אלא בשאלת הכתיבה על גבי הסיד או מתחת לסיד, אך לא חלק על רבי יהודה מכל וכל בדבר האבנים המדוברות. נמצא לפי זה שאין כל מחלוקת בין הנחות התלמוד הבבלי לבין הנחות התלמוד הירושלמי, אלא שבתלמוד הירושלמי נאמר שלדעת האומר שעל גבי המזבח נכתבו דברי התורה הוצרכו לנס כדי להעתיק את הדברים קודם גניזת המזבח, ובתלמוד הבבלי מפורש שגם לדעת האומר שעל גבי אבני המלון נכתבו ייתכן שצריכים היו לנס, אלא שיש מחלוקת תנאים בפרטי אותה כתיבה על אבני המלון, וכך לדעת אחד משני התנאים לא הוצרכו לנס, ולדעת השני הוצרכו לנס, ובירושלמי לא נחית למחלוקת זו.

וכמדומה שלכך כיוונו תוספות בבבלי שם שכתבו בד"ה 'כיצד כתבו ישראל את התורה': "בתוספתא רבי יהודה אומר על גבי המזבח כתובה. אבל בירושלמי תני על אבני המלון נכתבו דברי ר' יהודה, ר' יוסי אמר על אבני מזבח נכתבו". מלשון זו נראה שתפסו את דברי הירושלמי כעיקר. ולפי מה שהתבאר, העניין מובן היטב. כוונתם הייתה לומר שאמנם יש חילוק בין הברייתא כפי שהיא מובאת בבבלי לבין התוספתא, אך מהשוואת הדברים לנוסח ובעיקר לשיטה המבוארת בירושלמי, ניתן להחליט שגרסת הבבלי היא העיקרית ולא גרסת התוספתא.

ד. מקורות נוספים לשאלה האם יש זהות בין אבני המזבח לאבני המלון

מקור אחר שיכול ללמד על אודות העניין הוא ברייתא שמובאת בסוטה (לה ע"ב), אשר בה נאמר:

נמצאת אתה אומר: שלשה מיני אבנים היו; אחד שהקים משה בארץ מואב, שנאמר (דברים א', ה): "בעבר הירדן בארץ מואב הואיל משה באר" וגו', ולהלן הוא אומר (דברים כ"ז, ח): "וכתבת (עליהן) [על האבנים] את כל דברי התורה הזאת [באר היטב] וגו', ואתיא 'באר' 'באר'; ואחד שהקים יהושע בתוך הירדן, שנאמר (יהושע ד' ט'): "שתים עשרה אבנים הקים יהושע בתוך הירדן"; ואחד שהקים בגלגל, שנאמר (יהושע ד' כ'): "ואת שתים עשרה האבנים האלה אשר לקחו [מן הירדן] הקים יהושע בגלגל".⁸²

ממקור זה ניתן לכאורה להוכיח שבעל הברייתא סבר שאבני המזבח הן עצמן אבני המלון (וכך ביאר את הדברים רש"י במקום, ברוח דבריו במשנה שבגמרא, שאותה ביאר על פי הגרסה: "וסדוהו", "וכתבו עליו"). שהרי אם אבני המזבח אינן אבני המלון, אם כן למעשה היו ארבע מערכות של אבנים, דהיינו שתים עשרה האבנים שאותן הקים משה בעבר הירדן וכתב עליהן את דברי התורה "באר היטב"; ושתיים עשרה האבנים שהוציאו מן הירדן והעבירו למלון, ואשר

⁸² למימרא זו אין פתיחה בלשון "תניא" וכי"ב, ולא נזכרים בה שמות של תנאים, אך היא דומה מאוד לברייתא שנמצאת לפנינו בתוספתא, וכדלהלן.

גם עליהן נכתבו דברי התורה; ועוד שתיים עשרה אבנים אחרות שאותן הציבו בתוך הירדן, וכפי שמפורש בספר יהושע; ומלבדן היו עוד "אבנים שלמות" שמהן בנו את המזבח, והן נגנזו במקומן. ומתוך כך שלא הוזכרו כאן אלא שלושה מיני אבנים ניתן להוכיח שאבני המזבח הן הן אבני המלון.

אלא שבאמת מברייטא זו כשלעצמה אין ראייה גמורה לכך שקיימת זהות בין אבני המלון לאבני המזבח, כי ייתכן שברייטא זו איננה מונה את אבני המזבח, מפני שתנא זה מנה רק אבנים מיוחדות שהוצבו לזיכרון. אם אכן אבני המזבח אינן אבני המלון (וכדעת התנאים בירושלמי), אם כן אין להן שום ייחוד. המזבח אמנם נבנה מאבנים שלמות, אך לא היו אלה שתיים עשרה אבנים שנלקחו ממקום מיוחד, אלא סתם אבנים שלמות שנמצאו באזור שבו נצטוו לבנות את המזבח, ומבחינה זו אין הבדל של ממש בין אבני מזבח זה לאבני המזבח שנבנה בבית המקדש בירושלים. כאן וכאן נצטוו לבנות באבנים שלמות, וכאן וכאן בחרו באבנים רבות כפי צורכיהם, ואין לאבנים אלו כל דמיון לאבנים שציווה יהושע להעלות ממימי הירדן ולהעבירן למלון, או לאבנים שכתב עליהן משה את התורה, או לאבנים שהציב יהושע בתוך הירדן.

כפי שצוין לעיל, ברייטא זו נמצאת גם בתוספתא (אם כי בשינויים קלים). בנוסח שבתוספתא (סוטה פ"ח ה"ו) נאמר:

נמצאת אומ' שלשה מיני אבנים הן, אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב, ואחד שנתן תחת מצב רגלי הכהנים, ואחד שהעבירו עמהן.

גם מברייטא זו אין להוכיח דבר ביחס לשאלה האם אותן אבנים שהעבירו עמהן הן האבנים שבנו מהן את המזבח ואחר כך פירקו אותו (וכפי הגרסה שבמשנה: "וסדוהו", "וכתבו עליו"), או שמא לדעת הכול אבנים אלו לא שימשו לבניין המזבח, ולדעת הכול המזבח נגנז שלם במקומו, ולדעת הכול האבנים שנלקחו לירדן לא נגנזו אלא הגיעו בסופו של יום לגלגל, והמחלוקת הקיימת היא רק האם בדרך בין הירדן לגלגל היו אותן אבנים גם בהר עיבל, והאם נכתבו עליהן דברי התורה (עם זאת, מקריאה רהוטה של דברי התוספתא ניתן להתרשם שאבנים אלו הן אכן האבנים שמהן בנו את המזבח. כי מיד אחרי הקביעה שהיו שלושה מיני אבנים, וכי המין השלישי הוא "ואחד שהעבירו עמהן", ממשיכה התוספתא ומביאה את דברי רבי יהודה הנ"ל. נמצא שבקריאה רהוטה של התוספתא אנו קוראים: "נמצאת אומר שלשה מיני אבנים הן, אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב, ואחד שנתן תחת מצב רגלי הכהנים, ואחד שהעבירו עמהן. ר' יהודה אומ' על אבני מזבח כתבוהו". וכך נוצר רושם כאילו המילים "על אבני מזבח כתבוהו" מהוות המשך של תיאור הסוג השלישי של האבנים, דהיינו "אחד שהעבירו עמהן", כלומר - סוג זה של אבנים שימש לבניין המזבח. אך המדקדק בדבר יראה שאין זו אלא אסמכתא בלבד, ואין כאן שום ראייה לאיזו זהות בין אבני המזבח לבין האבנים שהעבירו עמהן מן הירדן).

ברייטא זו נמצאת גם בתלמוד הירושלמי בסוטה שם, אלא ששם קיים גם דיון בין האמוראים על אודות מניין האבנים. בתחילת הסוגיה שם נאמר:

נמצאת אומר שלשה מיני אבני' הן, אבני המלון ואבני' שהניח יהושע תחת כפות רגלי הכהנים ואיסטליות שנתן להן משה.

דברים אלו דומים למה שנאמר בתוספתא ובבבלי, אלא שסדר הדברים שונה, ויש גם שינוי בכמה פרטים. בתוספתא ובבבלי נמנו האבנים כפי סדר המעבר מעבר הירדן לארץ. תחילה נמנו האיסטליות של משה, ואחריהן מנה את האבנים שהשאיר יהושע בתוך הירדן, ואחר כך מנה את האבנים שהעבירו עמהן למלון, כלומר לגלגל (לפי פשוטם של המקראות ביהושע נראה שאת אבני המלון הרימו לפני הקמת האבנים בתוך הירדן, אך מאידך גיסא ברור שהן הגיעו למלון רק אחרי שהוקמו האבנים שבירדן, כך שניתן לומר שהקדמת אבני הירדן לאבני המלון

משקפת גם היא את סדר האירועים). לעומת זאת בירושלמי נמנו אבני המלון ראשונות, והאבנים של משה נמנו אחרונות. הבדל בולט אחר בין המקורות נוגע להגדרת האבנים של משה. לפי המקור הבבלי מדובר באבנים שאותן "הקים משה בארץ מואב", לפי התוספתא מדובר באבנים שאותן "העמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב", ולפי הירושלמי מדובר על "איסטליות שנתן להן משה", ולא הוזכר כלל שהן הוצבו בארץ מואב. כך, בנוסח הירושלמי קיימת אולי גם אפשרות להניח שאת אותן אבנים שנתן להם משה העבירו איתם בני ישראל לארץ כנען (וראה עוד על אודות זה להלן).

החידוש הגדול שבירושלמי הם הדברים שנאמרו על אודות העניין על ידי האמוראים, כהמשך לאותה ברייתא. וכך נאמר שם:

אמר רבי חנינן: פשיט לן ארבעה מיני אבנים הן.
אמר רבי סימון בר זביד: ויאות!
אין תימר אבני המלון, לשעה היו ונגנזו;
אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים, משוקעות היו במים;
אין תימר איסטליות שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ.
אלא כן אנן קיימין, באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן.

רבי חנינן לא אמר במפורש מה הוא סוג האבנים הרביעי שאותו יש למנות, ואף רבי סימון בר זביד שבא לחזק את דבריו לא אמר במפורש מה הוא הסוג הרביעי של האבנים. אך בפירוש יפה מראה (ובעקבותיו בפירוש פני משה לירושלמי), הבין שהאבנים מן המין הרביעי הן אבני המזבח. זאת בהתאם למה שהוכח קודם לכן (לעיל בפרק א'), שעל כל פנים לשיטת התלמוד הירושלמי אין זהות בין אבני המזבח לאבני המלון. אחרי דבריו של רבי חנינן, הובאו דברי רבי סימון בר זביד שאמר: "ויאות!", ואחרי קביעה זו, שבה הצדיק את דברי רבי חנינן, האריך רבי סימון בר זביד בהוכחת נכונות דבריו של רבי חנינן.

הדברים בכללם מתמיהים (גם מבלי להיכנס לפרטי ההוכחות של רבי סימון בר זביד), שהרי כפי שצוין, הדברים שהובאו תחילה אשר על פיהם יש שלושה מיני אבנים הם למעשה ברייתא (ולא מימרא כלשהי של אמורא), ואם אכן מדובר בברייתא, קשה להבין כיצד חלק רבי חנינן על דברי הברייתא, וכיצד ניסה רבי סימון בר זביד להוכיח את צדקת דבריו של רבי חנינן, בהסתמכו על סברא, או אולי על דרשה כלשהי, מבלי להזכיר דעה של תנא שתומכת בהנחתו (קיימת אולי אפשרות להניח שרבי חנינן לא אמר את דבריו בלשון חולקת אלא בלשון תמיהה, וכל כוונתו הייתה רק לשאול מדוע באמת לא מנה התנא ארבעה מיני אבנים; ואף רבי סימון בר זביד לא ביקש לקבוע שבאמת ארבעה מיני אבנים היו, ורק ביקש לומר כי טוב עשה רבי חנינן ששאל מדוע לא נמנו ארבעה מיני אבנים, והביא נימוקים לחיזוק הקושיה. אולם המפרשים לא הלכו בדרך זו,⁸³ ועל כל פנים אם באמת מדובר בתמיהה צריכים אנו להניח שקושיה זו נשארה ללא מענה).

בפירוש יפה מראה כתב בתחילת דבריו: "שלושה מיני אבנים הן - האי תנא סבירא ליה דאבני המלון הן הן אבני המזבח כתנא דמתניתין [כ]דכתיבנא לעיל", ובהמשך שם הביא את הברייתא בנוסח הבבלי שלה, וכמדומה שרצה להסתמך על נוסח זה כדי לבסס את ביאורו לברייתא זו, ולקביעתו כי היא סוברת כפי התנא של המשנה, שאבני המזבח זהות לאבני המלון (וכבר התברר לעיל שאכן ניתן להבין שזו אמנם כוונת הברייתא בנוסח הבבלי שלה, אך אין זה הכרח גמור).

⁸³ קשה לקבוע האם מבחינה לשונית ניתן לפרש את המשפט: "פשיט לן ארבעה מיני אבנים הן" בדרך זו, שכן הביטוי "פשיט לך" הוא ביטוי יחידאי בירושלמי.

הנחתו של בעל יפה מראה, שלדעת התנא של המשנה קיימת זהות בין אבני המזבח לאבני המלון, כבר התבארה לעיל, בתחילת פרק ב', ושם התבאר כי הדבר נאמר דווקא על פי הגרסה הנדפסת במשנה שבגמרא הבבלית, שם נאמר: "וסדוהו", "וכתבו עליו", וכי על כל פנים במשנה שבירושלמי הגרסה היא שונה. ועוד התבאר לעיל שבאמת גם אין הכרח להניח שהברייתות שהוזכרו בהן ג' מיני אבנים סוברים שיש לאחד בין אבני המזבח לאבני המלון, וכך אין למעשה מקור ברור להנחה שקיימת בכלל דעה שכזו בין התנאים השונים.

על כל פנים, לדעת המפרשים שהניחו שדעת התנא של המשנה היא שיש זהות בין אבני המזבח לאבני המלון, וכי זה הבסיס לדעה ששלושה מיני אבנים הן, מובן שלפנינו מחלוקת תנאים, ואם כן צריך לומר שדעת רבי חנינן ובעקבותיו דעת רבי סימון נסמכת על דעת רבי יהודה ורבי יוסי שבירושלמי, אשר על פי דבריהם אין זהות בין אבני המזבח לאבני המלון. ועדיין העניין נראה תמוה, כי סגנון דבריו של רבי סימון אינו מתאים למצב שבו קיימת מחלוקת תנאים, וזאת מפני שמדבריו נראה שהוא הסתמך על הנחות מוקדמות שאינן שנויות במחלוקת, ולא על דעת תנא מסוים שחולק על הברייתא.

כפי שניכר מסגנון הדברים, ביקש רבי סימון בר זביד להוכיח את דברי רבי חנינן בדרך השלילה, וכך שלל שלוש אפשרויות שפירט בדבריו, וזה הביאו להוכחה שהאפשרות הרביעית היא הנכונה. כך, על פי הנחת המפרשים שכוונתו לומר שהסוג הרביעי של האבנים הוא אבני המזבח, ברור שעליו היה לשלול את האפשרויות האחרות, על פיהן אולי קיימת זהות בין אבני המזבח לבין אחד משלושת מיני האבנים האחרות, אלא שבפרטי הדברים של שלושת חלקי ההוכחה יש כמה נקודות קשות, וכפי שיבואר להלן.

בחלק הראשון של ההוכחה אמר רבי סימון בר זביד:

אין תימר אבני המלון, לשעה היו ונגנזו.

על פי מה שהתבאר, במשפט זה ביקש לשלול את האפשרות שאבני המלון הן אבני המזבח. אלא שהנימוק שנתן לזה נראה תמוה, כי על פי הלשון נראה שביקש לטעון שאבני המזבח אינן אבני המלון, מפני שאבני המלון נגנזו. וזה סותר לגמרי את מה שהתבאר קודם לכן, שלשיטת הירושלמי אבני המזבח הן אלו שנגנזו, ולא אבני המלון.

ובאמת גם ללא דברי הירושלמי דלעיל לא ניתן כלל להעלות על הדעת שאבני המלון נגנזו, שהרי יהושע אמר על אודות אותן אבנים במפורש: "למען תהיה זאת אות בקרבכם פי ישאלון בניכם מחר לאמר מה האבנים האלה לכם. ואמרתם להם אשר נקרתו מימי ה'ירדן מפני ארון ברית ה' בעברו ב'ירדן נקרתו מי ה'ירדן והיו האבנים האלה לזכרון לבני ישראל עד עולם" (ד', ו-ז). נמצא כי מי שמניח שאבני המלון נגנזו, מוכחש ממקרא מפורש.

בעל יפה מראה כתב על פסקה זו בגמרא:

"ויאות! אין תימר אבני המלון כו" - פי': אמת הא דקאמר: 'ארבעה מיני אבני הן', דהא אבני מזבח מאי אינון, אם תאמר אבני המלון כדתנין [ב]מתנין, הרי מיד נגנזו כדלעיל, ואלו אבני המלון הוקמו שם לדורות כדכתיב בהו למען תהיה זאת אות בקרבכם כי ישאלו בניכם מחר גו'.

בדרך זו התגבר בעל יפה מראה על הקושי שהוצג לעיל בביאור מילות ההוכחה, כי לפי פירושו המילים "לשעה היו ונגנזו" אינן מתייחסות לאבני המלון, אלא למין הרביעי של האבנים (דהיינו

לאבני המזבח), שאמנם לא נזכר במפורש בדברי רבי סימון בר זביד, אך הוא עומד ברקע הדברים בכל הדין על אודות מספר האבנים. ובדרך זו הלך גם בעל פני משה.⁸⁴

בחלק השני של הוכחתו של רבי סימון בר זביד נאמר:

אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים, משוקעות היו במים.

על חלק זה כתב בעל יפה מראה: "ואם תאמר של כפות רגלי הכהנים, משוקעות הן, ולא יצאו משם". כוונת הדברים היא שאת הירושלמי יש לפרש כך: "אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים [הן האבנים שמהן בנו את המזבח], משוקעות היו במים [ונשאר שם עד היום וכפי שמפורש בפסוקים, ואם כן לא ייתכן שמהן בנו את המזבח בהר עיבל]". הדברים מובנים מאליהם, ופשוט שלא עלה כלל על הדעת שהמזבח שבהר עיבל נבנה מן האבנים שהוקמו בתוך הירדן, וכמדומה שלא הוזכרו בדברי רבי סימון בר זביד אלא אגב איזכורן של האבנים האחרות.

בחלק השלישי של הוכחתו של רבי סימון בר זביד נאמר:

אין תימר איסטליות שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ.

על כך כתב בעל יפה מראה: "אם תאמר אותן של משה, והלא כבר נכנסו עמהן לארץ, ואלו אבני מזבח נגנזו מיד כנזכר, הילכך על כרחך באבנים שהקים יהושע מהירדן נבנה המזבח, והן זולת י"ב האבנים שהוציאו מהירדן והקימום במלון".

הדברים טעונים הסבר, כי לכאורה חלק זה של ההוכחה היה צריך להיות מנוסח באופן שונה לגמרי, והיה צריך להיות כתוב בו: "אין תימר איסטליות שנתן להן משה [הן אלו שבנו מהן את המזבח בהר עיבל], כבר נכנסו עמהן לארץ [הרי נשאר בארץ מואב, ולא נכנסו עמהן לארץ]". קשה להבין כיצד הנימוק שניתן שם, "כבר נכנסו עמהן לארץ", מוכיח שאין אלו האבנים שמהן נבנה המזבח. ולמעשה גם עצם הידיעה שאבנים אלו נכנסו עמהן לארץ יש בה מן החידוש, ודבר זה לא נזכר בשום מקור אחר. אך על כל פנים, דווקא הידיעה שאותן אבנים נכנסו לארץ איננה מהווה סיבה לכך שלא יבנו מהן את המזבח. ואם כן נצטרך לומר שהייתה מטרה מסוימת ידועה להכנסתן של אותן אבנים לארץ, ומטרה זו היא הסיבה לכך שאותן אבנים אינן יכולות לשמש למזבח, אך אם כן הוא נמצא שהעיקר חסר מן הספר. בעל יפה מראה התייחס באופן חלקי לקושי, וכתב בהמשך לדברים שהובאו לעיל: "ונראה דידוע היה להם שאבני משה נכנסו עמהם לארץ", אך לא התייחס לכך שאם אכן זו הכוונה, העיקר חסר מן הספר.

⁸⁴ כפי שצוין לעיל בהע' 7, לדעתו של בעל קרבן העדה לכולי עלמא לא נגנזו אבני המזבח, וכל השאלה לעיל נגעה רק לכתב שעל גבי הסיד, שעל פי הנחת הגמרא שם הוא מן הסתם התפורר בשעה שפירקו את המזבח על מנת לשוב ולבנותו במלון, וממילא הוצרכו לנגזו אותו. ולפי דבריו שם, לפי המסקנה מעשה הניסים לא היה במהירות ההעתקה של דברי התורה, אלא בכך שהסיד והכתב שעל גביו נשארו שלמים, וכך למסקנה לא הוצרכו כלל לנגזו את הסיד והכתב. מובן אם כן שלשיטתו אין סתירה בין הדברים האמורים כאן לגבי גניזת אבני המלון לבין מה שנאמר שם. אלא שלשיטתו הוצרך למצוא טעם מיוחד לכך שאבני המלון נגנזו, ולפי דבריו כאן טעם הדבר הוא מפני שכתוב בספר יהושע (ד', ח) אודות אבני המלון: "ויעברום עמם אל המלון וינחום שם". הוא מדמה זאת לדרשת חז"ל על אודות בגדי כהן גדול ביום הכיפורים, הטעונים גניזה, משום שכתוב לגביהם (ויקרא ט"ז, כג): "והניחם שם", ודרשו חז"ל (יומא י"ב ע"ב) שהם טעונים גניזה. לפי דבריו הוצאו מן הירדן שני מינים של אבנים. מין אחד הוא אבני המלון שהובאו מן הירדן לגלגל (אולי דרך הר עיבל) והן נגנזו שם, והיה עוד מין של אבנים, שאותן הקים יהושע על שפת הירדן, והן האבנים שהוצבו לדורות לזיכרון (וראה עוד לקמן על אודות אבנים אלו). אלא שקשה מאוד לדחוק את כל זה במקראות בספר יהושע. ומלבד זה צריך לומר שלפי הנחה זו ייתכן שחמישה מיני אבנים הן, שהרי גם לדבריו קיימת על כל פנים שיטה ירושלמית שאבני המלון אינן אבני המזבח, ואם כן היו שם איסטליות של משה, ואבנים שהקים יהושע בתוך הירדן, ואבנים שהקים יהושע על שפת הירדן לזיכרון לדורות, ואבנים אחרות שמהן בנו את המזבח, ואבנים אחרות שנקראות אבני המלון שעליהן כתבו את התורה והן נגנזו בגלגל.

בסוף דבריו של רבי סימון בר זביד בא משפט הסיכום שכתוב בו:

אלא כן אנן קיימין, באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן.

בעל יפה מראה סיכם את הדברים, ואחרי ההוכחה שהובאה לעיל שלפיה האבנים של משה אינן אבני המזבח, כתב: "הילכך על כרחך באבנים שהקים יהושע מהירדן נבנה המזבח, והן זולת י"ב האבנים שהוציאו מהירדן והקימום במלון".

אחרי משפט זה, שמכיל חידושים גדולים מצד עצמו, כתב שידוע היה להם שאבני משה נכנסו עמהם לארץ (וכפי שהובא לעיל), ואחרי כן התייחס לעצם החידוש שכתוב במשפט הסיכום, וכתב:

א"ק (= אלא קשיא), מי הזקיקו לומר שהמזבח נבנה על אבני הירדן, ונצטרך לומר שב' מיני אבנים העלו מן הירדן, הא' למזבח והב' להקים במלון, אימא שהמזבח נבנה על אבנים שמצאו בהר עיבל, כיון דלא מצינו ביהושע שצוה להוליך מהירדן רק י"ב אבני המלון, ולעולם ד' מיני אבנים היו. ושמא משום דכתיב: "ובנית שם מזבח" (דברים כ"ז, ה) בתר "והיה ביום אשר תעברו את הירדן גו' והקמו' לך" (שם פסוק ב') משמע ליה דאבני מזבח נמי הוקמו מן הירדן, ולא הזהיר ה' ליהושע רק על אבני המלון, שחדש לו שיהיו י"ב וישאום איש א' איש א' לשבט, אבל של מזבח יהושע ועבדיו העלום כפי צורך המזבח ולא במספר י"ב".

ואלמלי דבריו (ודברי המפרשים האחרים) היה נראה שאפשר להבין כי שני המשפטים האחרונים שבגמרא הם למעשה משפט אחד ארוך שיש לראותו כהוכחה לכך שהמזבח לא נבנה מן האבנים שנתן להם משה (לצורך ביאור שכזה אולי יש גם צורך להגיה מילה אחת בירושלמי), וכך למעשה להתגבר על כל הקשיים הנוגעים לחלק השלישי של ההוכחה.

ניתן לומר כי המילים "כבר נכנסו עמהן לארץ" נאמרו בלשון תמיהה, ולא בסימן קריאה (כפי שפירשו המפרשים). ולפי זה כוונת רבי סימון בר זביד לומר: "אין תימר איסטליות שנתן להן משה (=ואותן הביאו להר עיבל ובנו את המזבח), כבר נכנסו עמהן לארץ? (= בתמיהה, כלומר, אבנים אלו בוודאי לא נכנסו עמהן לארץ אלא הוקמו על גב הירדן וכדלהלן, וממילא מובן שהן לא אותן אבנים שמהן בנו את המזבח בהר עיבל)".

למשפט זה בא המשך, ובו נמצא המקור לכך שהאבנים לא נכנסו לארץ. מקור זה אינו אלא הידיעה הברורה שאבנים אלו לא רק "נמסרו" (כלשון הברייתא בנוסח שבירושלמי) אלא גם "הוקמו" על שפת הירדן. הקמה זו נעשתה על ידי משה עצמו (כפי שמפורש בתוספתא: "אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב"). ואם כן הוא, יש צורך להגיה גם את לשון הירושלמי ולגרוס "באבנים שהקים להן יהושע [משה] על גב הירדן". קיימת גם אפשרות להניח שמסורת הירושלמי היא שמשה רק מסר את האבנים, אך יהושע הוא זה שהקים אותן על גב הירדן בארץ מואב בצד המזרחי (!) של הירדן (ייתכן שהדבר תלוי במחלוקת בבבא בתרא טו ע"א בשאלה האם שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה נכתבו על ידי משה או על ידי יהושע).

על פי זה יש לומר כי את המשפט האחרון שבדברי רבי סימון בר זביד יש לקרוא ולבאר כך: "אלא כן אנן קיימין (= אלא כך ידוע לנו על אותן איסטליות), באבנים שהקים להן יהושע [משה] על גב הירדן (= ואותן אבנים לא עברו איתם את הירדן, ולא נכנסו כלל לארץ, וברור שלא מהן נבנה המזבח)".

ניתן להוכיח את נכונותו של פירוש זה על פי שניים עדים. העד האחד הוא "עד עברי". לשון הירושלמי היא "אבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן". המונח "הקים" אינו מאפשר כלל להניח שמדובר באבנים שנלקחו מן הירדן להר עיבל, כי אבנים כאלה לא מקימים אלא נוטלים

או נושאים. הקמה של אבנים שייכת דווקא באבנים שמציבים אותן למטרה ידועה במקום ידוע, ואם הקימו אותן על גב הירדן, אם כן לא הקימו אותן בהר עיבל.

העד השני הוא "עד יוני". אבנים אלו נקראות בדברי חז"ל בירושלמי "איסטליות". מילה זו מקורה בלי ספק במילה היוונית "אסטלה" שפירושה אבן שמוצבת עם כתובת על גבה. וכך מוצאים אנו בדברי חז"ל בדבר הדרכים המכוונות לערי המקלט: "אמר לו (הקב"ה למשה): העמד להם איסטליות מכוונות לערי מקלט שיהא יודע לילך לשם, ובכל (איסטליות) [איסטליות] רשום עליה: 'רוצח לערי מקלט' שנאמר: 'תכין לך הדרך'" (בראשית רבה פרשה כ"ג ד"ה והקרייתם לכם).

על פי זה באמת אין מקור להנחה שאבני המזבח הובאו להר עיבל מן הירדן (וכבר כתב בעל יפה מראה שכך נותנת הסברה הפשוטה, אלא שעל פי דרכו בפירוש הירושלמי הוכרח למצוא מקור להנחה שאבני המזבח עצמן הובאו מן הירדן, וכפי שהתבאר לעיל), וזאת בין אם נניח שדברי התורה נכתבו על אבני המלון, ובין אם נניח שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח (אך עיין לקמן בדברי רש"י בפירוש החומש, שמהם מוכח שאבני המזבח אכן הובאו מן הירדן, וכפי שפירש בעל יפה מראה).

ונראה שרבי חנין לא ראה את עצמו כחולק על דברי הברייתא שנאמר בה ששלושה מיני אבנים הן, וזאת מפני שהיה ברור לו לגמרי שהתנא של הברייתא לא מנה אלא את שלוש הסדרות של שתיים עשרה אבנים שהיו שם, והן אבני המלון והאבנים שהוקמו בירדן (שעניינם מפורש בספר יהושע) וכן האיסטליות של משה. אך רבי חנין הוסיף ואמר שאם נרצה למנות גם את אבני המזבח (שהן היו אבנים קטנות רבות, ולא שתיים עשרה אבנים מיוחדות), אם כן נוכל לומר שארבעה מינים של אבנים הן. אלא שלצורך אמירה זו (שבה כשלעצמה אין שום מחלוקת עובדתית עם התנא של הברייתא) יש כמובן צורך להוכיח שאבני המזבח הן באמת סוג רביעי של אבנים, ואין לאחד בינן לבין אחד משלושת המינים האחרים, ומשום כך הוצרך רבי סימון בר זביד לומר "ויאות!", ולהוכיח פרט חשוב זה, שהוא העומד ביסוד האמירה של רבי חנין.

ועוד יש להוסיף על הדברים שמסתבר שאליבא דרבי יוסי שעל אבני המזבח נכתבה התורה, אכן יש חשיבות מיוחדת לאבני המזבח בהר עיבל, וראוי למנות את האבנים הללו כמין רביעי של אבנים, כי לדעתו אבנים אלו שונות לגמרי בהגדרתן משאר אבני המזבחות שנבנו גם הם מאבנים שלמות. זאת משום שאבנים אלו, נוסף להיותן חלק מבניין המזבח, הן הן האבנים שנזכרו בתורה בפרשת כי תבא בתואר "אבנים גדולות", והן האבנים שכתוב על אודותיהן: "וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת באר היטב". ונמצא שלדבריו ודאי צריך לומר שארבעה מיני אבנים הן. אך לדעת רבי יהודה שהתורה נכתבה על אבני המלון ולא על אבני המזבח, בוודאי אפשר לומר כי שלושת מיני האבנים נמנו כפי שנמנו, מפני שלדעתו אבני המזבח כלל אינן ממין הרשימה של שלושת המינים האחרים של האבנים כי היו אלו אבנים שלמות שנלקטו מהר עיבל או ממקום סמוך, ומלבד היותן חלק מן המזבח כמו כל אבני המזבחות שבעולם, לא היה להן שום תפקיד מיוחד, כי דברי התורה לא נכתבו על אבנים אלו.

על כל פנים, יהא הביאור אשר יהיה, אין ספק שמדברי הירושלמי כאן על אודות ארבעה מיני אבנים, ברור שאבני המזבח אינן אבני המלון. דברי התלמוד הירושלמי בעניין (כולל דברי רבי סימון בר זביד) הובאו בשלמות על ידי התוספות בסוטה ל"ה ע"ב ד"ה שלושה מיני אבנים היו. תוספות לא הוסיפו שום הסבר לדברים, אך נראה שכוונתם הייתה להדגיש כי את הברייתא על שלושת מיני האבנים שנזכרת בבבלי יש להבין בהתאמה לנאמר בירושלמי.

ועוד יש להוסיף בעניין כי רש"י בדברים (כ"ז, ב) כתב:

והקמות לך - בירדן. ואחר כך תוציא משם אחרות ותבנה מהן מזבח בהר עיבל. נמצאת אתה אומר ג' מיני אבנים היו: שנים עשר בירדן, וכנגדן בגלגל, וכנגדן בהר עיבל, כדאיתא במסכת סוטה.

ומדבריו מוכח בעליל שלדעתו אבני המזבח אינן אבני המלון (וזה סותר את דבריו בגמרא בסוטה, וצריך לומר שבאחד מן המקומות חזר בו מדבריו שבמקום אחר), וכן מוכח מדבריו שאבני המזבח הובאו מן הירדן, אף על פי שהן אינן האבנים שהוצבו במלון.

מפרשי רש"י התקשו מאוד בדבריו,⁸⁵ שכן לא נמצא במסכת סוטה או בכל מקור אחר מניין שכזה לגבי שלושת מיני האבנים. בכל המקורות שבהם נזכרו שלושה מיני אבנים נזכרו האבנים של משה, האבנים שהוקמו בתוך הירדן ואבני המלון, ובאף אחד מהם לא הוזכרו במפורש אבני המזבח (ואמנם לפי דברי רש"י בסוטה שם אבני המזבח הן אבני המלון וכפי שהוזכר לעיל, אך כאן בפירוש החומש הזכיר את אבני המזבח כאבנים אחרות, שונות מאבני המלון, וזה ודאי אינו מתאים עם אף אחד מן הנוסחים של אותה ברייתא שמונה שלושה מיני אבנים). בפירוש אינו מתאים עם אף אחד מן הנוסחים של אותה ברייתא שמונה שלושה מיני אבנים). **נחלת יעקב** (שהוא אחד הפירושים הקדומים לרש"י בחומש) הביא את דברי הרא"ם שהתקשה בדברים, ועל כך הגיב וכתב: "ובאמת שכדבריו (של רש"י) כן הוא (ולא כרא"ם שהניחו בצריך עיון). וצריך לומר שבכאן סמך הרב על הא דירושלמי דאיתא התם וז"ל: אמר רבי חנינא פשוט לך ד' מיני אבנים הן וכו'. וגם התוס' הביא זה הירושלמי. ומ"מ הא דמסיים הרב: 'כדאיתא במסכת סוטה', זה הלשון צ"ע. ואולי ט"ס הוא, וצ"ל: 'כדאיתא בירושלמי במס' סוטה". אלא שגם אחרי דבריו של בעל נחלת יעקב, עדיין קשה להבין את המספר "שלושה", כי אם העיקר הוא כרבי חנינא (או חנינא כפי שגרס בעל נחלת יעקב), אם כן צריך לומר שארבעה מיני אבנים הן.

ועל כל פנים, מדברי רש"י גם מוכח שאבני המזבח אכן הובאו מן הירדן, וכפי שפירש בעל יפה מראה את הירושלמי.⁸⁶ ולפי זה באמת שלושה מיני אבנים הוציאו מן הירדן (ולא שני סוגים בלבד, וכפשוטו של מקרא בספר יהושע פרק ד'). ואם כן הוא, אכן ראוי לייחד דווקא את שלושת מיני האבנים האלה. ואולי לשיטת רש"י זו עצמה הייתה כוונת רבי חנינא שביקש להגיה את הברייתא, ותורף דבריו הוא שאם אכן מונים את האיסטליות של משה, אם כן ארבעה מיני אבנים הן, אך האמת היא שאת שלושת המינים יש למנות באופן שונה.

בשולי הדברים ראוי לציין כי קיים גם קטע של מדרש תנאים כלשהו מן הגניזה הקהירית,⁸⁷ שגם ממנו עולה שאבני המזבח אינן אבני המלון, וגם גניזת המזבח בהר עיבל מוזכרת בו

⁸⁵ הרא"ם בפירושו לרש"י שם נשאר בצריך עיון. המהר"ל בפירוש גור אריה שם כתב שרש"י לא מנה את האבנים של משה, כי מנה רק את מיני האבנים שהיו כשעברו את הירדן לארץ. אלא שהמהר"ל עצמו הניח (ברוח דברי רש"י במסכת סוטה) שאבני המזבח הן אבני המלון, ולא כפשוטו דברי רש"י בפירוש החומש, ועל כך כתב שרש"י מנה את ההקמות של האבנים, והקמת האבנים בהר עיבל והקמת האבנים במלון הן שתי הקמות שונות ולכן הן נמנות כשתי הקמות. ועדיין הדבר צריך עיון, שהרי הלשון "שלושה מיני אבנים הן" היא לשון בברייתא במסכת סוטה ובעוד מקורות, וברור שאותה ברייתא איננה מתייחסת לשתי הקמות כאילו הן שני מינים של אבנים, שהרי הברייתא מנתה רק שלושה מיני אבנים, ולדברי המהר"ל יש כאן ארבעה מיני אבנים (כולל האיסטליות של משה). וגם הלשון תמוהה מאוד, כי קשה להבין כיצד הקמות שונות של אותן אבנים מתוארות במונח "מיני אבנים".

⁸⁶ לעיל ביקשנו לבאר את הירושלמי באופן אחר, וכראיה לדברים צוין שהמשפט "באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן" אינו מתאים להנחה שמדובר באבנים שנטלו מן הירדן להר עיבל, כי אותן לא הקים יהושע על הירדן, אלא נטל מן הירדן. אך ייתכן שלשיטת רש"י הגרסה בירושלמי שונה, ולא כתובה שם המילה: "הקים". ועל כל פנים, גם לשיטת רש"י שלפיה המשפט "אלא כן אנן קיימין, באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן" הוא מסקנה, ואינו חלק שני של ההוכחה שבמשפט הקודם, עדיין יש מקום לומר שאת המשפט: "אין תימר איסטליות שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ", יבאר רש"י בלשון תמיהה, ולא כדברי היפה מראה שאבני משה נכנסו איתם לארץ.

⁸⁷ הקטע פורסם לראשונה על ידי שכטר בספר היובל לכבוד ישראל לוי, עמ' 189, והוא נקרא שם בשם: "קטע ממכילתא לדברים". משם הועתק בתוספתא כפשוטה לסוטה (עמ' 701-700). בכתב היד יש חסרונות אחדים ששכטר סימן

(בקטע אמנם קיימים כמה מקומות מחוקים, אך ההשלמה שלהם כפי שהובא כאן, נראית מוכחת). בקטע זה נאמר:

על [אבני המזבח] כתבום, דברי ר' יודה. ר' שמעון א' על האבנים כתבום. [אמ' רבי נראין דבר ר' שמעון שאמר על האבנים [כתבום שני: 'על] האבנים' (דברים כ"ז ח'), שאלו [על] המזבח כתבום, היאך היו אומות העולם רוצין לקרות דין [ולמטה כתוב] עליהם כל הרוצה לקבל ימין יבוא ויקבל, וגנזום בו ביום.

נמצאנו למדים כי ההנחה שאבני המלון אינן אבני המזבח היא אמנם מפורשת רק בתלמוד הירושלמי, אך ניתן ליישב אותה גם עם מקורות אחרים שלכאורה משמע מהם שאבני המזבח הן אבני המלון. הנחה זו, שאבני המזבח אינן אבני המלון, היא תנאי מוקדם לדיון האם המזבח העתיק שנמצא בהר עיבל הוא אכן המזבח שבנה יהושע בן נון (בגוף השאלה ובצדדים שונים שלה עסקתי במקום אחר, וכפי שצוין בהערת הפתיחה. כאן עיקר הכוונה הייתה לברר את דעת חז"ל בשאלה האם המזבח נשאר קיים במקומו, או שפורק ואבניו הועברו לגלגל).

דין רבוע שהוא מלבן

דעת הנציב שרבוע בלשון מקרא היינו ישר זווית

בתורה נאמר "רבוע יהיה המזבח"⁸⁸ בלשון ימינו מקובל שמשמעות המילה "רבוע" היא שמידת האורך והרוחב שווים, אבל בלשון המקרא, משמעות המילה היא שהפינות יהיו בזווית ישרה, והמשמעות אינה שהצלעות יהיו שוות, ולכן בצווי האמור "רבוע יהיה המזבח" לא נכללת חובה שהצלעות יהיו באורך שווה, במקרים בהם התורה רוצה לחייב צלעות שוות בנוסף לכך שהפינות בזווית ישרה, נאמר על כך צווי נוסף בנפרד, כך מבאר הנצי"ב⁸⁹.

הדברים מוכחים בתלמוד במסכת זבחים⁹⁰, וז"ל התלמוד שם

"ואיצטריך למכתב סביב⁹¹ ואיצטריך למכתב "רבוע" דאי כתב רחמנא סביב הוה אמינא דעגיל מעגל כתב רחמנא רבוע ואי כתב רחמנא רבוע הוה אמינא דאריך וקטין כתב רחמנא סביב"

וכתב רש"י שם: **דעגיל מעגל** - ולא יהא לו זוויות: **דאריך וקטין** - ארכו יותר על רחבו זוויות יהא לו: **כתב רחמנא סביב** - שיהו כל סביביו שוין:

מבואר בגמרא שאילו לא נכתב "סביב" אלא רק "רבוע", היינו סבורים שיהיה "אריך וקטין" וכמבואר ברש"י דהיינו שאין אורך צלעותיו שווים, אע"פ שמפורש בקרא "רבוע", ומוכח שרבוע בלשון המקרא, היינו שיהיה בעל זוויות ישרות, אבל אין במשמעות שיהיה אורך הצלעות שווה וגם מלבן נחשב רבוע.

ובנציב הביא ראה מגמרות אחרות וז"ל "חמש אמות אורך וחמש אמות רוחב, רבוע – אילו כתיב 'חמש אמות רבוע' הייתי אומר דרק הרוחב או האורך בזו המדה, ואע"ג דארכו אינו כרחבו מיקרי שפיר "רבוע" בזה שאינו עגול. תדע, דבמנחות (לה, א) איתא: תפילין מרובעות הלכה למשה מסיני, אמר ר"פ, בתפרן ובאלכסון, ופירש רש"י שיהא ריבועו מכוון ארכו כרחבו, אלמא דסתם 'מרובע' אפילו אין ארכו כרחבו. וכן במסכת עירובין (נה, א) תניא ארוכה כמו שהיא, ומפרש בגמרא – פשיטא, לא צריכא אלא דאריכא וקטינא, מהו דתימא ליתן לה פותיא

בנקודות. ההשלמות הן לפי תוספתא כפשוטה (כאן הובא רק חלק ממה שנדפס שם. את הפיסוק רשמתי אני, וזאת על פי הבנתי את הקטע).

⁸⁸ שמות כ"ז א'

⁸⁹ בספר העמק דבר שמות פרק כ"ז פסוק א'.

⁹⁰ דף ס"ב עמוד ב'

⁹¹ ויקרא פרק א' פסוק י"א "ושחט אתו על ירך המזבח צפנה לפני יהוה וזרקו בני אהרן הכהנים את דמו על המזבח סביב"

אאורכא, קמ"ל. והא דס"ד הכי, משום דתנן 'ועושין אותה כטבלה מרובעת' וס"ד דארכו כרחבו, קמ"ל דהריבוע אינו אלא לשכור את הזויות שלא יהיה עגול. משום הכי כתיב ארכו ורחבו."

דברי הרש"ר מה מייצג הציווי לבנות את המזבח רבוע

הרש"ר בפירושו על התורה, בפסוק "רבוע יהיה המזבח" כתב ביאור מהו הרעיון הפנימי של הציווי לעשות את המזבח "רבוע", הרעיון המובא שם מתאים לריבוע ומלבן באותה מידה, וכן הוא מזכיר במפורש באותו הסבר גם את הארון והשולחן שהיו מלבנים.

וז"ל שם "רבוע יהיה המזבח" – ריבועו של המזבח מעכב (עיין פירוש לעיל פסוק א). בכל דבר שנוצר על ידי כוחות החיים של הטבע – הווי אומר, על ידי שעבוד לכוחות הטבעיים הפועלים ללא הכרה עצמית או לכל הפחות ללא השימוש בכח השכל – המעגל הוא הצורה העיקרית ואולי אפילו הבלעדית. רק הכח החפשי והמגביל-את-עצמו של אדם, המחונן בחירות ובתבונה, יוצר ובונה בקווים ישרים ובזוויות. המעגל שייך לתחום הכפייה, השעבוד והטומאה. המרובע הוא סימן ההיכר של החירות האנושית המושלת בעולם החומרי; הוא סימן הטהרה (עיין חיבורנו על תפילין, אוסף כתבים כרך ג עמ' קנא-קנב).

מתוך השקפה כללית זו נוכל להבין מדוע צורת המרובע מונחת ביסוד תבנית המשכן וכן בתבנית כליו – ארון העדות, השלחן והמזבח – ומדוע הצורה הזאת מהותית במיוחד לענין המזבח. שכן כל המבנה הזה (המשכן) עומד בניגוד גמור לכל סוג של עבודה לטבע; הוא מוקדש אך ורק לבניין חיים אנושיים בעלי חירות מוסרית, והתפקיד המיוחד של המזבח הוא להביא לידי חיים כאלה.

הסברו של הרב זלמן קורן מדוע המזבח מלבן

והרב זלמן קורן כתב ליישב שהאבנים שעליהן נכתבה התורה משלימים לריבוע שווה,⁹² להלן דבריו מתוך מאמרו על מזבח הר עיבל⁹³

פשר צורת המזבח בהר עיבל ופתרון הקשיים שבהבנתו

נראים הדברים, שהבנה נכונה של המבנה אינה אפשרית, אלא אם כן מביאים בחשבון שמדובר במכלול ייחודי הכולל גם מזבח וגם שתיים עשרה אבנים שניצבות בסמוך לו. לעובדה זו הייתה השפעה מכרעת על צורתו של המבנה, והיא גם שוללת את האפשרות להשוות אותו למזבחות מסוג שונה, כפי שהיו שאר המזבחות הידועים.

החלק הגבוה של המזבח שבהר עיבל הוא מלבן באורך של כתשעה וחצי מטר וברוחב של קרוב לשבעה מטר. הציר הארוך של המלבן משתרע מצפון-מערב לדרום-מזרח, והציר הקצר מדרום-מערב לצפון-מזרח. מאמצע הצלע הדרום-מערבית יוצא הכבש, שיורד לכיוון דרום-מערב. ממנו יוצאים שני כבשים קטנים - כבש אחד אל יסוד-סובב הצמוד לקיר דרום-מזרח, וכבש אחר המוליך אל יסוד-סובב הצמוד לקיר הצפון-מערבי של המזבח. אבל הקיר הצפון-מזרחי פנוי מכל יסוד, סובב או כבש. נראה שבמקביל לצלע זו, עמדה שורת שתיים עשרה האבנים, שעליהן נכתבו דברי התורה.

שורה זו למעשה השלימה את ריבועו של המזבח, והייתה חלק ממכלול רבוע. חלק אחד של המכלול הוא מזבח ממש, מאבנים שלימות אשר לא הונף עליהן ברזל, וחלק אחר של אותו מכלול הוא שורה של שתיים עשרה אבנים אשר פניהן הוחלקו, סדו אותן בסיד ועליהן נכתבו דברי התורה. כפי שמסרו לנו חז"ל, גודל כל אחת מאותן שתיים עשרה אבנים היה בשיעור של

⁹² אף שדבריו נראים במבט ראשון השערה ללא כל מקור, יש לזכור שאין חולק ש12 האבנים היו ליד המזבח, וגם שעליהם לעמוד במיקום שמראה קשר למזבח, וא"כ ההשערה הא רק לגבי היכן עמדו ומנקודת דיון זו יש יותר סברא בדברים

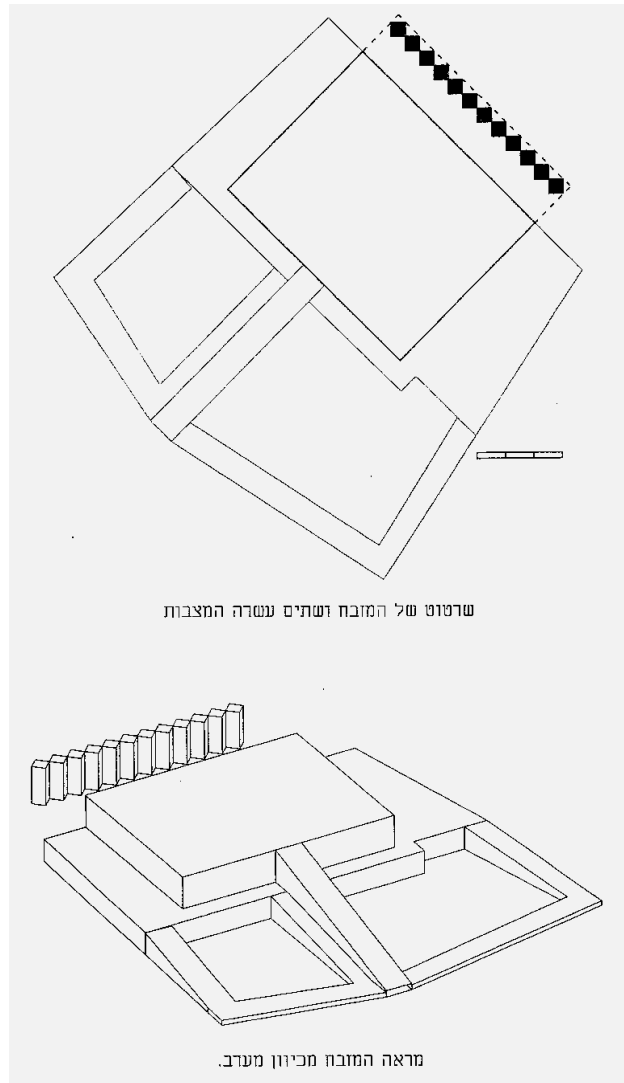
⁹³ פורסם בספר זיכרון "חיים ביהודה" לזכרו של חיים יהודה מגני בהוצאת שלמי אריאל תשס"ד אות ד'

אמה על אמה ברום שלוש אמות. ניתן להראות כי שורה של שתיים עשרה אבנים כאלה, משתלבת היטב במקביל לקיר שאורכו כתשעה וחצי מטר.

כאמור, הצבתן של שתיים עשרה אבנים בשיעור של אמה על אמה (בגובה שלוש אמות) עם מרווח מסוים ביניהן, משתלבת היטב במקביל לקיר של כתשעה וחצי מטר. אולם יש להוסיף עוד, כי כפי שצויין לעיל, אבנים אלו על פי חז"ל הן אבנים של אמה על אמה ברום שלוש אמות. אם כן, לשתיים עשרה האבנים העומדות יש יחד ארבעים ושמונה צלעות מאונכות, שעליהן ניתן לכתוב את דברי התורה. אומנם, במבט ראשון, השטח הראוי לניצול בפועל הוא מצומצם יותר, שהרי יש קושי בכתיבה ובקריאה בצלעות הפונות אל עבר המרווח שבין אבן לאבן. אבל באמת בסידור נכון ניתן לנצל את כל שטח פני האבנים, וזאת אם נניח שהאבנים עמדו בשורה באופן כזה, שבו הן נגעו זו בזו בזוויות בלבד, וכך ניתן היה לנצל את כל שטח הפנים של כל האבנים, מבלי שבשטח המגע, תסתיר אבן אחת את פני האבן הסמוכה לה. הצבת האבנים בדרך זו, אשר בה שתיים עשרה האבנים ניכרות כל אחת לעצמה, אך מכולן יחד נוצר קיר אחד גדול, מאפשרת ניצול של משטח רצוף באורך ארבעים ושמונה אמות ובגובה של שלוש אמות, שעליו נכתבו דברי התורה. בזה הן דומות לספר תורה שנכתב על גבי גווילים אחדים התפורים יחד, ויוצרים מלבן אחד גדול שעליו נכתבים כל דברי התורה ברצף אחד. (מדברי המפרשים בדברים שם נראה, שהם התקשו בשאלה - כיצד ייתכן שכתבו את כל התורה על גבי שתיים עשרה אבנים? יש שפירשו שרק עיקרי מצוות נכתבו שם. אבל באמת שטח פני האבנים לפי החשבון האמור כאן, הוא מאה ארבעים וארבע אמות מרובעות, והוא מאפשר ללא קושי את כתיבת כל דברי התורה. זאת על פי הסדר המצוי היום בתיקוני סופרים, שכל דברי התורה נכתבים במאתים ארבעים וחמישה עמודים, ואין כל קושי לכתוב שני עמודים כאלה בשטח של אמה מרובעת אחת, שהוא הגודל שבו מקובל היום לכתוב ספרי תורה).

על פי הנחה זו, אורך השורה שבה עמדו האבנים, הוא כאורך האלכסון של שתיים עשרה האבנים. אם נחשוב את שיעור האמה לכדי חמישים ושישה ס"מ, כי אז יהיה אורך האלכסון תשעה וחצי מטר.

נראה כי שורת אבנים זו, היא גם הסיבה שבגללה לא בנו "יסוד-סובב" מקיף מארבע רוחות השמים, וכך קיר המזבח הפונה אל האבנים (או שמא זה שנעשה מושלם לריבוע על ידי האבנים) היה חשוף לכל אורכו אל מול פני האבנים. העובדים במזבח לא הילכו בו על גבי סובב או יסוד, בין המזבח לבין האבנים, ועל כן הוצרכו למערכת כפולה של כבשים קטנים. האחד - מוביל מן הכבש הגדול אל "יסוד-סובב", הצמוד לקיר הצפון-מערבי, והאחד - אל הקיר הדרום-מזרחי. כי כאמור, לא ניתן היה לחבר בין שני היסודות, בהיות הקיר הצפון-מזרחי חשוף לגמרי, באין הפסק בינו לבין שתיים עשרה האבנים.

שרטוטו של המזבח ושתיים עשרה המצבות

מראה המזבח מכיוון מערב.

איור 6 מיקום מסתבר ל-12 האבנים בסמוך למזבח לדעת הרב זלמן קורן

מן המקראות ידוע לנו על עוד מזבח אחד, שהיה כפי הנראה דומה בצורתו למזבח שבהר עיבל, (וכפי צורתו המלאה המשוחזרת במאמר זה). מזבח זה היה המזבח שבנה משה בתחתית הר סיני, במעמד כריתת הברית. מזבח זה מתואר בספר שמות⁹⁴, וכך נאמר שם: "ויכתב משה את כל דברי ה', וישכם בבקר, ויבן מזבח תחת ההר ושתיים עשרה מצבה לשנים עשר שבטי ישראל". אולם מזבח זה הוא היוצא מן הכלל, ואינו דומה לשאר המזבחות הידועים, שאינם כוללים מצבה או מצבות בסמוך להם.

המזבח הקטן שנגנז במזבח הגדול

הדברים מובאים בפסקה להלן לקוחים מתוך מאמרו של הרב קורן "המזבח בהר עיבל"

בתוך המזבח נמצאו שרידי התקן קטן עגול בקוטר שני מטר שהיה בנוי בסלע, בבסיס המזבח, ואשר נראה ששימש תחילה להקרבת קרבנות על גביו, קודם שנבנה המזבח הגדול, ולמעשה נגנז אחר כך במקומו, בתוך המזבח הגדול. (המוצאים שלא ידעו מקור להשוות אותו איליו,

⁹⁴ שמות, כ"ד, ד'

השוו זאת לפולחנים לא יהודיים ששם אכן מצאו הארכיאולוגים מזבחות ומקומות פולחן, שמתחילה הוקדשו על ידי קרבנות ראשונים, ואחר כך נבנה במקום אתר פולחני גדול. משום כך כינו את הקרבנות הראשונים בשם: "קרבנות הקדשה", אך לא בתיאור המשכן ולא בתיאור בניין המקדש יש זכר לנוהג כזה אצל היהודים).

לדעתי, ספק גדול הוא, אם בכלל ניתן להתייחס למתקן זה כדבר הקשור להקדשת המזבח. אולם, אף אם נניח שאכן הקרבנות הראשונים שנעשו הם מעין קרבנות הקדשה, עדיין אין כאן שום עניין חריג בהשוואה לדברים הקרובים לכך, הנמצאים במקרא. כי למעשה כמעט כל המעשים המתוארים במקרא, ואשר יש להם צד דמיון למעשי הקדשה מוקדמים של מקום עבודת קרבנות, כוללים מעשים חריגים, שאינם דומים לדרכי העבודה הרגילות. בנוסף לכך גם קשה למצוא תבנית משותפת למעשים עצמם, ואין הם דומים כלל זה לזה, ומכאן שאין להקיש מהם דבר ביחס לחנוכת המזבח בהר עיבל, אם היתה כזו.

אצל יעקב אבינו מצינו כעין מעשה הקדשה אמיתי, כי כאשר הלך יעקב לחרן, הציב בבית אל מצבה ויצק שמן על ראשה, ונדר במפורש שאם יחזור בשלום תהיה אותה אבן "בית אלהים". הוא גם בנה שם מזבח כאשר חזר, ואין כיוצא בו במקרא. (אבל מצינו בדברי חז"ל, שהמזבח שבמקדש נבנה באותו מקום שבנה בו אדם הראשון מזבח, ושם גם בנה נח מזבח, ואחר כך באותו מקום ממש נעקד יצחק.) בדרך שונה מדרכו של יעקב, נהג דוד המלך שקנה את גורן ארונה היבואי, ובנה שם מזבח (ולא מצבה) והקריב עליו קרבנות לכפרה, לרגל אירוע שהיה בזמנו. הוא גם הקדיש את המקום למזבח בית עולמים, שנבנה שם על ידי שלמה המלך. אולם, יותר משמצינו קרבנות הקדשה מוקדמים, שאחריהם נבנה מזבח או מקדש באותו מקום, מצינו קרבנות "חנוכת המזבח" או "מילואים" הן במשכן והן בבית המקדש. כאשר אנו משווים בין הדברים, יכולים אנו לקבוע כי גם בהם אין חנוכה אחת דומה לחברתה, וכמעט בכל המקרים יש בהם דברים המנוגדים להלכה הנוהגת במשך ימי קיומו של האתר, והם בגדר של הוראת שעה.

במשכן מצינו שבעה ימי מילואים. באותם ימי מילואים נצטוו להביא פר לחטאת, דבר שאינו יכול להיעשות אלא בהוראת שעה, שהרי חטאת אינה באה בנדבה (לא חטאת ציבור ולא חטאת יחיד), וכל המביא חטאת אינו מביא, אלא על פי כללים קבועים ומפורשים, ומובן שעניין חנוכת המזבח אינו נכלל באותם כללים קבועים. אותו פר חטאת, שהביאו בחנוכת המשכן, היה שונה גם בדרך הטיפול בו מהלכות חטאת הקבועות - בשרו לא נאכל, אלא נשרף כולו באש כדרך החטאות הפנימיות, אף על פי שדמו של פר זה נזרק רק על המזבח החיצון, כדברי רש"י: "תשרף באש" - לא מצינו חטאת חיצונה נשרפת אלא זו". אחר אותם ימי מילואים, הביאו הנשיאים את קרבנותיהם לחנוכת המזבח במשך שנים עשר יום (נשיא אחד ליום). קרבנו של כל נשיא היה זהה לקרבן של חברו, וכל אחד מן הנשיאים הביא בין השאר שיער עזים אחד לחטאת (דבר שכאמור אינו יכול להעשות בנדבה). עוד דבר שהוא לגמרי יוצא מן הכלל, והוא "כף אחת עשרה זהב מלאה קטרת", וכפי שציין רש"י שם: "מלאה קטרת" - לא מצינו קטרת ליחיד ולא על מזבח החיצון אלא זו בלבד, והוראת שעה היתה". לעומת זאת בחנוכת המקדש על ידי שלמה אמנם מצינו קרבנות רבים במספר, אך אין שם חטאות ולא שום דבר אחר המצריך הוראת שעה. אולם בחנוכת המקדש שעשה עזרא, מוצאים אנו שנים עשר צפירי עיזים לחטאת "למנין שבטי ישראל", וגם אלו מנוגדים להלכה הנוהגת, וכדברי הגמרא במסכת הוריות שהוראת שעה היתה. אף במקדש שלעתיד לבוא, אשר מעשה חנוכתו מפורש בספר יחזקאל, מוצאים אנו חטאות שאינן תואמות את הגדרים ההלכתיים. כך מוצאים אנו שם במפורש, שעתידיים להקריב פר חטאת באחד לחודש הראשון, ומפורש שם אודות פר זה: "ולקח הכהן מדם החטאת, ונתן אל מזוזת הבית ואל ארבע פנות העזרה למזבח ועל מזוזת שער החצר הפנימית". הוראות מעין זו אינן קיימות בשום חטאת, ובשום קרבן ידוע (מקצתן מזכירות את פסח מצרים), ומובן מאליו כי הוראה ייחודית זו, היא הוראת שעה.

אחר הדברים האלה, מובן שאין אנו יכולים להתרשם מאיזה שהוא פרט יוצא דופן, המשתייך למעשים שנעשו בהר עיבל בעת הקדשתו, (כל זאת גם מבלי להזדקק למה שנאמר לעיל, שבמזבח זה קשור להשלמת כריתת הברית של מתן תורה, ואשר על כן היו בו גם מצבות האסורות אחר מתן תורה, כי נהגו בו מקצת מן הדינים שמקומם יכירם רק קודם מתן תורה). נמצא כי אף אם אמת היא שמתחילה הקטירו שם קטורת על מזבח אבן קטן (כפי שבקשו להסיק ממצא הנראה כמזבח קטורת עשוי מאבן, שהיה גנוז גם הוא בתוך המזבח הגדול), אין מעשה זה חורג ממעשה הקטרת הקטרת על גבי המזבח החיצון בעת חנוכת המשכן.

הסבר אפשרי נוסף לממצא הוא שאין כל קשר בינו למזבח שבו נמצא גנוז, מתוך בחינת עומק הפשט במקראות, ובחינת הממצאים, נראה כי תחילה הוצבו במקום האבנים, ורק אחרי שנים נבנה במקום המזבח. (אחר כך נגנז גם המזבח כולו במקומו, כפי שברור מניתוח הממצאים.) זאת כדעת רבי ישמעאל בירושלמי (ואפשר שכן היא גם דעת רבי אליעזר בן יעקב וכפי פשטות הירושלמי שם, וכפי שצויין במפרשים), ששתים עשרה האבנים הובאו להר עיבל עם כניסתם לארץ, אך בניית המזבח ומעמד הברכות והקללות נעשה רק אחרי הכיבוש וחלוקת הארץ לשבטים. אשר על כן נראה הדבר פשוט, שמתחילה (אחרי שהקימו את האבנים), עשו במקום "במה", והקריבו שם קרבנות (ומדרך הטבע, סמכו את הבמה ככל האפשר לקיר שתיים עשרה האבנים הנ"ל), ואחרי כמה שנים בנו שם "מזבח גדול", וגם אותו סמכו לשתיים עשרה האבנים (ולמעשה בנו מכלול אחד הבנוי מן האבנים ומן המזבח). מובן שעשו זאת באותו מקום שהיתה הבמה הקדומה, אך אין לזה עניין עם הקדשה מקדימה, כי מקומו של המזבח נקבע על פי שתיים עשרה האבנים, מבלי קשר לשאלה אם על גבי אותו סלע, הסמוך לאבנים, הוקרבו תחילה קרבנות מסויימים קודם לבניית המזבח הגדול.

הכבש

במדור הקצר בהערה הובא מהספר "ערכה של ארץ ישראל של הרב יהושע לנדי", "הנתון שיחסי האורך והגובה של הכבש במזבח הר עיבל, שווים ליחס שהיה בכבש המשכן, להלן החישוב המלא המובא שם, הדברים הועתקו כלשונם "היסוד להנחה זו נובע משיטת הרמב"ם (הלכות בית הבחירה, פ"א הל"ו) שרובו של המזבח עמד בדרום העזרה (נחלקו בדבר התנאים, האם המזבח עמד בצפון העזרה, באמצע העזרה או שהיה בדרום, וכן היא דעת הרמב"ם). עוד כתב הרמב"ם שם, פ"ב, הל"ג) שגובהו של המזבח במשכן היה עשר אמות. נצרך לכך את המבואר בברייתא דמלאכת המשכן שכבש המזבח הגיע עד אמה אחת סמוך לכותל החצר הדרומי, אותן מילא הכבש. נמצא הכבש 21 אמות וגובהו 9 אמות (אף שגובה המזבח היה עשר אמות, גג המזבח (מקום הילוך רגלי הכוהנים) היה בגובה תשע אמות ובאמה העליונה היו הקרנות) מדובר א"כ ביחס של 21 אמות אורך לתשע אמות גובה, דהיינו יחס של 7:3, בדיוק כיחס גובה / אורך הכבש בהר עיבל."

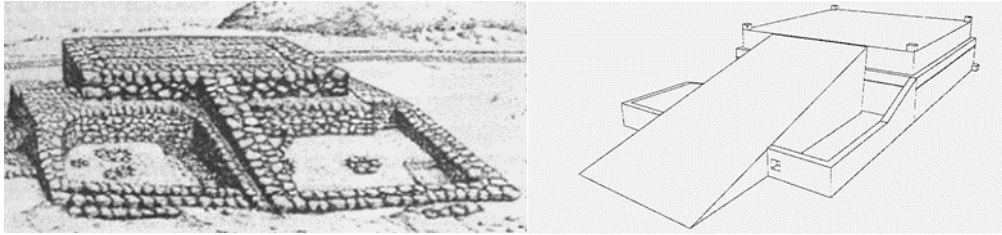
יחמור

בעצמות שנמצאו במקום נמצאו גם מעט עצמות יחמור שהוא מין הכשר לאכילה אבל לא להקרבה, אולם אין בכך כל קושיא מכמה סיבות, הראשונה שיתכן שהיחמור נאכל שם באותה סעודה של מעמד אבל לא קרב, ההסבר השני האפשרי הוא שהייתה זו הוראת שעה וכמו שהבאנו לעיל בסעיף הדין במזבח הקטן שנגנז בגדול, שברוב צווי ההקדשה של מקומות עבודה היו שנויים של הוראת שעה, האפשרות השלישית היא ע"פ המובא במסכת זבחים ל"ד מחלוקת

רבי יוחנן וריש-לקיש שלדעת ריש לקיש, ניתן להקריב חיה טהורה, וכן ובתוספות חולין כ"ב ב' מוצגת דעה מראשונים כי קורבן חיה כשר בבמה [=המזבח],

האפר בחצר הדרומית

במזבח בהר עיבל נמצא דשן רב בחצר הדרומית (החצר שמימין הכבש כשעולים) מתחת לריצוף החצר⁹⁵, ממצא זה מעורר דיון מה משמעותו, ראשית נבחן את השימוש שבמקום זה במזבח שבמקדש, שם היו תורמים את הדשן מעל מזבח העולה בכל יום, ומניחים אותו מצדו המזרחי של הכבש⁹⁶ (צד ימין של הכבש כאשר עולים), מקום הנחת הדשן, היה תחום על ידי הכבש הקטן⁹⁷, והוא מקביל לחצר הדרומית שבמזבח עיבל (ראה שרטוט למטה).

ההקבלה שבין המזבחות במציאת הדשן באותו מקום מעוררת שאלה האם יש קשר בין הדברים. אבל בהר עיבל לא נכתבה בחומש הלכה של תרומת דשן, ולכאורה א"כ אין זה הסבר למציאות הדשן בחצר הדרומית, ואין כל סיבה להניח שהייתה הוראת שעה בדומה לתרומת הדשן שנאמרה בע"פ ולא נכתבה.

יתכן הסבר נוסף שעולה לאור העובדה שלמקום הנחת תרומת הדשן, היו גם משליכים את מוראת העוף, וגם את הדשן שפונה מעל מזבח הקטורת, וכן את אפר הנרות, וכבר העלה הרב זלמן קורן נקודה זו בדבריו על הנידון למה הייתה משמשת במקדש החצר שנוצרה על ידי הכבש הקטן מימין הכבש הגדול (ראה שרטוט לעיל), והעלה את הסברה שנועדה לתחום את השטח שבו מושלכת מוראת העוף שלא יסתובבו שם אנשים, וניתן להוסיף על דבריו שאם מצאנו ששטח זה יועד לפינוי של דשן על כל סוגיו, יתכן שגם שאר הדשן שהורד מעל המזבח, ולא רק תרומת הדשן, הורדו לאותו מקום ומשם פונו למקום הדשן מחוץ לעיר, ומסתבר לומר כך ולא שבכל זמן שרבה הדשן ע"ג המזבח ואין מקום לקורבנות צריך לפנות את הדשן עד מחוץ לעיר, וקצת משמע כך גם מדברי הרמב"ם שכתב,

(הלכה י"ג) אחר שירד זה שתרתם רצים אחיו הכהנים ומקדשין ידיהם ורגליהם במהרה ונוטלין את המגרפות ואת הצנורות ועולין לראש המזבח וכל איברי העולות ואימורי הקרבנות שלא נתאכלו כל הלילה מחזירין אותם לצדדי המזבח אם אין הצדדין מחזיקין סודרים אותם בכבש כנגד הסובב ואח"כ גורפין את הדשן במגרפות מכל צדדי המזבח ומעלין אותו ערימה על גבי התפוח וגורפין אותה הערימה בפסכתו והוא כלי גדול שמחזיק לתך ומורידין אותו למטה וברגלים לא היו מורידין אותו אלא מניחין הערימה גבוהה באמצע המזבח מפני שהוא נוי למזבח

⁹⁵ זרטל, עם נולד, אפר זה נמצא גנוז תחת ריצוף החצר, זרטל פירש את הממצא, שמדובר באפר השייך לשלב המזבח הראשון, אבל מסתבר, לפרש את הממצא אחרת ולשייכו למזבח ואל לשלב הראשון, וזאת לאור העובדה שהדשן נמצא דווקא בחצר מימין הכבש היכן שגם במקדש היה הדשן מפונה, ⁹⁶ מסכת תמיד, פ"א, מ"ד. "מי שזכה לתרום את המזבח, הוא יתרום את המזבח; אומרים לו, היזהר שמא תגיע בכלי, עד שתקדש ידך ורגליך מן הכיור, והרי המחיתה נתונה במקצוע, בין כבש למזבח במערבו של כבש. אין אדם נכנס עימו, ולא נר בידו; אלא מהלך לאור המערכה. לא היו רואין אותו, ולא שומעין את קולו, עד ששומעין קול העץ שעשה בן קטין מוכני לכיור, והן אומרין הגיע. קידש ידיו ורגליו מן הכיור, נטל מחתת הכסף ועלה לראש המזבח; ופינה את הגחלים הילך והילך, וחתה מן המאכלות הפנימיות, וירד. הגיע לרצפה--הפך פניו לצפון, הלך במזרחו של כבש כעשר אמות; צבר את הגחלים על גבי הרצפה רחוק מן הכבש שלושה טפחים, מקום שנותנין מוראת העוף ודישון מזבח הפנימי והמנורה." ⁹⁷ במאמר "על מזבח הר עיבל" הובא בספר זכרון "חיים ביהודה" כתב הרב זלמן קורן

(הלכה יד) כל מי שירצה מן הכוהנים ממלא מן הדשן שהורידו למטה ומוציא חוץ לעיר לשפך הדשן ואין להוצאת הדשן לחוץ פיוס אלא כל הרוצה ומעולם לא נתעצל כהן מלהוציא את הדשן ומשמע מדבריו שהוצאת הדשן הייתה נעשית בשני שלבים, הראשון הורדה והשני הוצאה מחוץ לעיר, ולא משמע שהיו מוציאים מחוץ לעיר בפסכת, או שהיו משאירים אותו שם וממנו נטלו להוציא חוץ לעיר.

יש לציין עוד, שהדשן נמצא מתחת לריצוף זרטל הניח מתוך כך שהוא שייך לשלב הקדום, אך כאמור אין הכרח לכך וניתן להניח שהוא נגנז כשם שנגנז האפר שבתוך הבמזבח [ראה פסקה הדנה בגניזת האפר] וכבר קידמני הרב קורן בהשערה זו.

מה גם שבמזבח עצמו רואים שפירקו את הריצוף כדי לגנוז את האפר, וא"כ הגיוני שכך עשו גם בחצר, או שהאפר גלש בין האבנים למרות שלפי זרטל בספרו נשמע שהאבנים היו על האפר, עובדה תצטרך להמתין עד לפרסום הדו"ח המלא.

העצמות השרופות - הרחבה

בספרים ומאמרים רבים אודות הר עיבל, נכתב שהעצמות שנמצאו במזבח היו שרופות כתוצאה מחשיפה לאש גלויה, וכדין קרבן עולה הנשרפת על אש המזבח, והם נשאר במקום שריפתם במזבח, ואילו ברחבה שממערב למזבח,⁹⁸ העצמות שנמצאו היו לבנות ומבושלות [ולא שרופות]. כדין שלמים הנאכלים ונעשים גם בבישול, מנגד, בספרים אחרים נכתב שאין דרך להבחין בין עצמות שרופות למבושלות, בירור העובדות הנכונות הצריך בדיקה של הדברים במקורם, והמסקנה מעלה מציאות מורכבת, שאינה בדיוק כפי הפרסומים הרוויים מצד אחד, אך גם אינה כדעת השוללים מצד שני, לאור זאת בסעיף הקצר שדן בממצא העצמות, נכתבו הדברים בקצרה על פי מסקנות הבדיקה והם שונים ממה שנכתב במאמרים בעבר, בפסקה זו להלן מובא תקציר של הבדיקה האמורה, מטבע הדברים יש בה ירידה לפרטים מקצועיים בסוגיה, והיא שונה באופייה משאר הפסקאות שנכתבו במאמר זה, ונועדה למי שנדרש במסגרת עיסוקו להשיב על שאלות אודות הר עיבל, הקורא שאין זה עיסוקו, ואינו זקוק לאריכות מכבידה זו, יכול להסתפק בסעיף הקצר שהוא מסקנת הדברים.

סתירה מתמיהה בין המקורות

לחפירה בהר עיבל ישנן שלוש מקורות המתעדים את הממצא, דו"ח החפירה⁹⁹, ספרו של זרטל וראיונות שניתנו ע"י לאורך השנים, ודו"ח הארכיאולוגיה שבחן את העצמות¹⁰⁰, הרלוונטיים יותר לנושא שלנו הם ספרו של זרטל ודו"ח המעבדה, שני מקורות אלו סותרים זה את זה, זרטל כותב בספרו עם נולד במקומות רבים, שניתן היה להבחין בין העצמות השרופות לעצמות הלבנות המבושלות¹⁰¹, בדוח המעבדה [שפורסם בכתב העת של המכון לארכיאולוגיה

⁹⁸ כאמור המזבח ושני החצרות שמצידי הכבש, מוקפים בשני גדרות זו לפנים מזו, הראשונה יוצרת מתחם קטן בגודל של כ-3.5 דונם, והשנייה יוצרת מתחם גדול שבתוכו המתחם הקטן, וגודלו כ-250 מטרים, בתוך המתחם הקטן ממערב למזבח הייתה רחבה מרוצפת בצורת סהר שאורכו כ-40 מטרים והיא המכונה הרחבה המערבית ⁹⁹ הדו"ח מצוי בטיפול ד"ר שי בר מאוניברסיטת חיפה ולמרות שחלפו כ-35 שנה טרם פורסם!.

¹⁰⁰ 1986, Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Liora Kolska . Horwitz, Faunal Remains from the Early Iron Age Site on Mount Ebal,

¹⁰¹ ממבט ראשון נראו העצמות, שנערמו עתה בשקיות ובקופסאות קרטון, יוצאות דופן במקצת. משכבת האפר העליונה (שכבה A) שמתחת לרצפה הוצאו כשבע מאות עצמות בגדלים שונים ובצורות שונות רבות מהן היו חרוכות. באותה שעה עדיין לא הבנתי את משמעות הדבר, אבל חפיתי בכמה אתרים ולא זכרתי כמות גדולה כל כך של עצמות שרופות או חרוכות... עם נולד ע' 66. "שתים מן התיבות הכילו אפר ועצמות חרוכות..." (ע' 71): "מיד עם מציאת העצמות בתוך המזבח בעונה השניה, שלחתי אותן לזיהוי לירושלים. עתה בישרה לי ליאורה כי הדו"ח בדרך אבל לפני הכל היא מוכרחה להגיד לי כמה דברים. היא חושבת שזו תגלית חשובה מימיה לא ראתה מכלול כזה של עצמות ההרכב של עיבל שונה מכל העצמות שהכירה, שלרוב נשתייכו לאתר מגורים כפר או עיר בהתרגשות סיפרה כי חלק גדול מן העצמות היו שרופות וחרוכות. מה שמרמז בירור על פעילות פולחנית. באתר

של אוניברסיטת תל אביב! שבחן באופן מפורט את העצמות שנמצאו, נכתב שלא ניתן להבחין האם העצמות בושלו, ניצלו, או נשרפו¹⁰², מתמיה לחשוב שההתרשמויות המרובות שנראו לעיני החופרים, כפי שהובאו בהערה, היו ללא כל יסוד, מה גם שהספר נכתב שנים לאחר פרסום הדו"ח¹⁰³. גם מן הדו"ח עצמו נראה שמיון העצמות השרופות נעשה ע"פ זיהוי חזותי¹⁰⁴, וכן קובע הדו"ח מפורשות שבשינויי צבע מסוימים, שינוי חזותי יאפשר הבחנה גם בין שרוף באש ללא שרוף באש¹⁰⁵, לאור זאת יש מקום לבדוק שני דברים, האחד, האם כוונת הדו"ח לשלול אפשרות זיהוי באופן מוחלט, או רק לטעון שלגבי כל עצם לגופיה, כל עוד שינוי הצבע אינו מוחלט, הזיהוי אינו חד משמעי, ואילו זרטל והדו"ח הראשוני, מדברים על ההתרשמות הכללית במראה העצמות מהמזבח, לעומת העצמות מ"הרחבה המערבית" שהיו לבנות, לפי המתואר נראה כי שוני זה בהתרשמות כללית היה ניכר היטב.

דבר נוסף שנכון לבדוק אותו הוא שבדו"ח נכתב:

"The burnt bones point to the use of fire, although it is impossible to tell whether this was the result of cooking, roasting, sacrificial burning or the burning of defleshed bones".

בתרגום לעברית: "העצמות השרופות מצביעות על שימוש באש, אם כי אי אפשר לדעת אם זו הייתה תוצאה של בישול, קלייה, שריפת קורבנות, או שריפת עצמות ערומות."

רגיל אין שורפים את העצמות באש וגם אין חותכים אותן, כשצולים או מבשלים את הבשר נשאר העצם שלמה, והרבה עצמות חרוכות מעידות על פולחן קורבנות. זה היה המצב במזבח ובסביבתו. (ע' 96). "בדין וחשבון ששלחה ליאורה בפקס דובר על העצמות החתוכות והשרופות..." ע' 97. "עתה ניתן היה לקבוע בוודאות שכל החלק שממערב למזבח היה כנר מרוצפת. כשהחלה הקבוצה לנקות את אבני הריצוף באה ההפתעה הבאה עם החרסים הרבים החלו להיחשף בין האבנים מאות עצמו של בעלי חיים מספרן הרב של העצמות הזכיר במשהו את מילוי המזבח עצמו בהבדל חשוב אחד ראינו מייד שצבע העצמות היה לבן, בלי שעברו שריפה. מסקנה זו הבליטה את העצמות במזבח מעתה יכולנו להבדיל בין העצמות ששימשו למאכל (בכיר) לבין אלה ששימשו כקורבן עולה (במזבח) עם נולד 141. "חוליה מיוחדת החלה לחפור בחצר הדרומית [ה"ה], מימין לכבש בצמוד למזבח]... על סלע האם מצאו שכבה עבה למדי כעשרה סנטימטרים, של אפר שחור ובו, שוב, עצמות שרופות של בעלי חיים, ... עצמות בעלי החיים באותו אזור היו שרופות גם הן וזהות למינים שמצאנו במילוי המזבח כל זה לא התאים לבישול ביתי" ע' 146

The burnt bones point to the use of fire; although it is impossible to tell whether this was the result of cooking, roasting, sacrificial burning or the burning of defleshed bones, p' 9.

זרטל מספר גם על המסקנות הראשוניות והמיידיות שנמסרו לו בטלפון ובפקס ע"י מחברת הדו"ח (שנים רבות טרם פרסום הדו"ח בכתב העת של המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב), שחלק גדול מן העצמות היו שרופות. (עם נולד 96,97)

לא צויין בכל הדו"ח כי נעשתה בדיקה הבוחנת האם השתנה הרכב העצם מבחינה כימית ע"י השפעה של חום, כמובן שאילו הדו"ח מסתמך על בדיקה שכזו, לא קיימת סתירה כלל בין ההתרשמות החזותית של החופר לבין הדו"ח המעבדתי.

Most of the bones show signs of scorching, while only two were burnt to a white-grey colour. Two studies of changes in bone colouration offer a tentative temperature range needed to produce such blackening on the bones. Bonnuci a.o. (1975) propose a temperature range of 300-350oC, while Shipman, Foster and Schoeninger (1984) suggest a range of 285-525oC. The bones coloured white-grey would have required a temperature of 645-940oC according to the latter or 6500C according to Bonnuci a.o. (1975).

Considering the discrepancy between the two estimates and the unreliability of using only colouration to identify temperature (Shipman, Foster and Schoeninger 1984), these figures should be treated with caution. In addition, it is difficult to judge whether the colouration is indicative of the temperature of the fire or the proximity of the bone to the flames. If meat covered the bone, it would have been insulated from the fire and the signs of burning would not provide an accurate picture of fire temperature (Merbs 1967) במטמפרטורות המצוינות ברור שמדובר באש גלוייה, ככלל הדו"ח מדבר לכל אורכו בשפה של שריפה וחריכה, למעט האיזכור היחיד האמור לעייל שבו מוזכר גם בישול.

מתוך משפט קצר זה, קשה להבין בוודאות האם כוונת הכותב שלא ניתן לעשות שום הבחנה, וכל אחת מהאפשרויות כולם [בישול, קליה, וכו'] קיימת לגבי כל עצם ועצם, או שניתן לקבוע שיוך קבוצתי לאפשרויות בעלי המאפיינים הדומים, או לחלופין לשלול את אחד האפשרויות, והדו"ח מתייחס לחוסר היכולת לקבוע קביעה ספציפית יחידנית לאחת האפשרויות, לדוגמה האם ניתן לזהות שיוך לאחד מתוך קבוצת האפשרויות האלה: קליה, שריפה, שריפה לצורך קורבן, שריפה עם הבשר, שריפה של העצם ערומה, שלכל אלה סימני שריפה, ולשלול בישול, אך לא ניתן לזהות איזו מתוך הפעולות האלה גרמה לשריפת העצם. (הצורך בהבהרות האמורות לעייל, מתחזק נוכח העובדה, שהדו"ח כולו משתמש רק במילים עצמות שרופות, או חרוכות, כך בעשרות מקומות בדו"ח, וזו השפה לכל אורכו, הקורא את הדו"ח ללא השורה הקצרה שצוטטה לעייל, מתרשם כאילו ההבחנה בעצם שרופה היא דבר פשוט לחלוטין, האזכור היחיד למילה "בישול"¹⁰⁶ היא במשפט שצוטט לעייל, במיוחד תמוהות המילים שלא ניתן להבין בין קליה לבין שריפת קורבנות, שהרי קיומה של הבחנה מסוג זה לא עלתה על דעת אף אחד, כל שטען זרטל הוא שבמזבח נמצאו עצמות שרופים המצביעים על שימוש באש גלויה, ושימוש בצליה על אש גלויה לעומת עצמות שבשולו, יכול להתפרש שהסיבה לכך היא הקרבה, אך לא העלה בדעתו שניתן לזהות שוני בין שריפה לצורך אכילה או שריפה לצורך הקרבה, האם חוסר האפשרות להבחין בין צליה לבין שריפת קורבנות היא כוונת הדו"ח באמרו שלא ניתן להבין מה גרם לתוצאה שהעצמות שרופות?). אם אכן זו כוונת הדו"ח כמובן שאין בכך כל סתירה לתיאוריו של זרטל.

השמטת העצמות השרופות מהדגימה

נקודה נוספת צריכה בדיקה בסתירה בין המקורות שהוצגה, בדו"ח נבדקו 770 עצמות מתוך 2862, העצמות שנלקחו למדגם נבחרו ע"פ הקריטריון עד כמה הם שלמות כדי שאפשרו זיהוי של סוג הבע"ח, סוג האיבר, וכו',¹⁰⁷ סביר להניח שמיון מסוג זה מסכן את מרבית העצמות שנשרפו, שכן אלה ישתמרו רק באופן חלקי וגם הנותר יהיה במצב שימור גרוע יותר¹⁰⁸,

משמעות העובדה שאפר המזבח הוא חומר מילוי

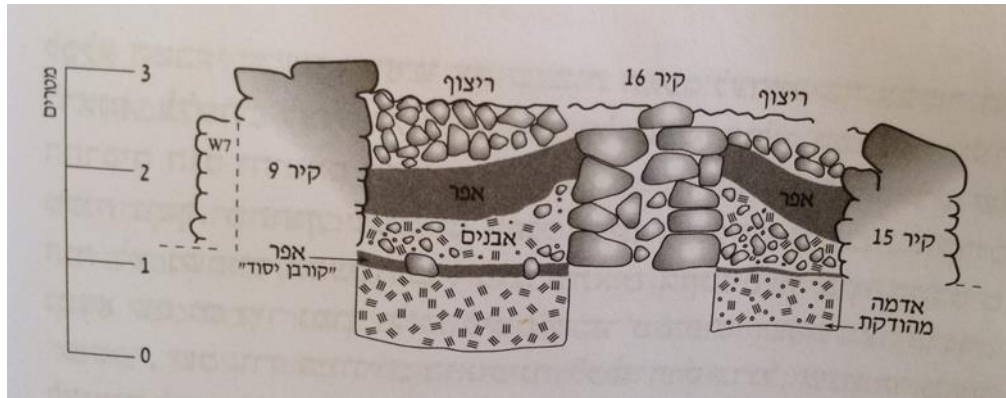
מצד שני גם לדברי זרטל שהעצמות שנמצאו במזבח היו שרופות, אין זה משום שנשרפו על המזבח והושארו שם, שהרי האפר המעורב בעצמות הובא לשם כחומר מילוי,¹⁰⁹

¹⁰⁶ מתוך דו"ח בן 17 עמודים!

¹⁰⁷ כמצויין בראשית הדו"ח, וראה גם טבלה מס' 1 שכל 770 העצמות מינם זוהה.

¹⁰⁸ מיון ע"פ סיווג זה של רמת שלמות מעלה תמיהה האם לא נפגמו רבות מהסטטיסטיקות המובאות במאמר שכן אין אנו יודעים האם רמת ההשתמרות שווה בכל סוגי החיים, או בכל סוגי העצמות השונים, או בכל המיקומים השונים כגון הנמצאים בלב המזבח לעומת המכוסים רק תחת "שמיכת האבנים", וכן בכל סוגי הבישול השונים.

¹⁰⁹ "כיוון השכבות הורה כי אלה שמילאו את המבנה באפר עמדו, בשעת מעשה, על הקירות הפנימיים שבתוך החלל: השכבות היו בשיפוע אל תוך המבנה." (זרטל 68) הקירות הפנימיים עליהם מדובר הם שני קירות שנבנו במרכז המזבח משני צידיו (ראה עמוד 24 שגיאה! מקור ההפניה לא נמצא. קיר 16 וקיר 13)

איור 7, חתך רוחב של המזבח ניתן לראות את כיון שכבות האפר מהקיר הפנימי.

זרטל שיער שמילוי זה מקורו בפעילות שקדמה להקמת המזבח, ומציין שנדרשה כמות מרובה של פעילות בכדי ליצור את כמות האפר והעצמות הללו, למעשה אין צורך בהנחה זו שכן ניכר שהושקע מאמץ רב בגניזת המזבח ¹¹⁰, [ובפרט גניזה בתוככי המזבח שם נבנה תא מיוחד לגניזה ¹¹¹], ולכן יש מקום להניח שגם אפר ועצמות אלו ¹¹² גניזתם נעשתה קודם עזיבת המקום הסופית ¹¹³, בכל מקרה בין אם זו גניזה לפני בניית המזבח ובין אם זו גניזה לפני עזיבתו, מדובר בחומר מילוי שהובא ממקום שבו היה אפר ועצמות מעורבים, ומנגד אין חולק על העובדה שהעצמות ב"רחבה המערבית לא היו מעורבות באפר, וא"כ הממצא מראה שאת העצמות שהיו מעורבות באפר ¹¹⁴ טרחו לגנוז, ואילו את העצמות שלא היו מעורבות לא גנוזו, ממצא זה יכול להיות מוסבר בכך שהעצמות שהיו עם אפר היו דשן שנותר מקורבנות שע"ג המזבח, שעליו נאמר דין גניזה ¹¹⁵ בעוד שהעצמות שלא היו מעורבות באפר לא היו מדשן שעל גבי המזבח,

ההבדל בין אחוזי העצמות השרופות במזבח לאתרים אחרים.

מה שיכול להצביע עוד על פעילות של הקרבת קורבנות, היא העובדה שגם ע"פ דוח המעבדה אחוז העצמות השרופות גדול מהאחוז המצוי באתרי ישוב רגילים באותה תקופה ¹¹⁶,

¹¹⁰ ראה סעיף " החיוב לגנוז והאיסור לנתוך במה לד' "

¹¹¹ זרטל 373

¹¹² אין האמור נוגע לדין אודות שכבה C שבמזבח, שעליה יש לדון בנפרד האם גם היא גניזה שלפני עזיבה,

¹¹³ ולצורך קיום הנחה זו, צריך גם לסבור שמותר לפרק את הריצוף העליון של המזבח לצורך גניזה ולהחזירו אח"כ למקומו ואין זה נחשב באופן הזה לאיסור סותר מזבח.

¹¹⁴ ולא מסתבר להניח שאלו התערבו במהלך המילוי שכן העצמות היו מעורבות בשווה במילוי ולא בשכבה נפרדת,

¹¹⁵ רמב"ם עבודה תמידין ומוספין פ"ב הל" ט"ו [הוצאת פרנקל] וע"פ ביאור הכסף משנה שם בשם הר"י קורקוס.

¹¹⁶ אומנם הדו"ח טוען כי הפער אינו משמעותי קביעה שמעט מתמיהה לנוכח העובדה שהדו"ח מציג דו"ח שבחן 2000 עצמות מעיר דוד ומצא שרק 0.4% מהעצמות היו שרופות, ועל פי דו"ח זה יש פער גדול, אך הקביעה שהפער אינו משמעותי מסתמכת על דו"ח אחר, ובו שיעור של 15%, שהם אכן לא בפער משמעותי, אך נכון היה להתייחס לכל הפחות למוצע הדוחות, זאת מלבד העובדה שהדוח המציג 15% דוגם ממצא שלא ידועה תקופתו המדויקת, והדגימה היא רק של 65 עצמות כך ממצאיו אינם עומדים באותו משקל של הדו"ח מעיר דוד, אך ע"פ מה שנכתב בפסקה "השמטת העצמות השרופות מהדגימה" ששיטת המיון השמיטה עצמות שרופות מהמדגם, (זרטל מדווח על כ- 1000 עצמות מעורבות בחומר השרוף.)יש להניח בכל מקרה שאחוז העצמות השרופות בהר עיבל גבוה בהרבה.

חיוב גניזה – מתוך מאמרו של הרב זלמן קורן (במאמר הוכנסו שינויי עריכה מועטים)

ה. גניזת המזבח וטעמה לאור הממצאים העתיקים

המזבח אשר נמצא בהר עיבל נמצא גנוז. המזבח לא נמצא קבור תחת סחף כלשהו שנוצר מחמת מימי הגשמים, ואף לא מתחת לעיי חרבות של מבנים מאוחרים יותר שנחרבו ברבות השנים, וכפי שמצוי באתרים ארכיאולוגיים רבים, אלא תחת שכבת אבנים שהונחו בכוונה תחילה על מנת לקבור תחתיהן בשלמות את המבנה.

נקודה זו לא נבחנה עד עתה לאור מה שהתבאר בתלמוד הירושלמי במסכת סוטה, פ"ז מ"ה שם נקבע במפורש שהמזבח שבנה יהושע בן נון בהר עיבל נגנז "תני על אבני המלון נכתבו דברי רבי יודה רבי יוסי אומר על אבני המזבח נכתבו מאן דמר על אבני המלון נכתבו בכל יום ויום אומות העולם משלחין נוטריהון ומשיאין את התורה שהיתה כתובה בשבעים לשון מאן דמר על אבני המזבח נכתבו לא לשעה היו ונגנזו עוד הוא מעשה נסים נתן הקב"ה בינה בלב כל אומה ואומה והשיאו את התורה שהיתה כתובה בשבעים לשון"

חמדה גנוזה זו, שמפורשת בתלמוד הירושלמי, אכן ראויה לשמש כנקודת מפתח הנוגעת לעצם שאלת הזיהוי של המזבח, אך יש להדגיש כי לנקודה זו יש גם חשיבות רבה הנוגעת לייחס למסורות חז"ל.

עצם גילוי המזבח בהר עיבל נתן מכה קשה לחוקרי מקרא שטענו שהתיאור המקראי של המזבח נכתב בתקופה מאוחרת בהרבה לתקופת כניסת בני ישראל לארץ. זאת משום שהממצא הארכיאולוגי הוכיח במפורש שהמזבח הוא קדום, והוא אכן שייך לתקופה המכונה "תקופת ההתנחלות". הממצא הארכיאולוגי גם הוכיח שהמקום לא היה בשימוש אלא בתקופה שבה הוא נבנה, וכך נשללה האפשרות שעל סמך מסורת פולחן רצופה כלשהי נתייחס המקום בתקופה מאוחרת לתקופה מוקדמת. למזבח יש כבש מרכזי וכבשים קטנים יוצאים מצידו. פרטים אלו אינם מפורשים במקרא, אך הם ידועים לנו מן התיאורים של המזבח במקדש, כפי שהם מפורשים בדברי חז"ל. גם נקודה זו הפתיעה חוקרים רבים, אך גילוי זה לא עמד בסתירה מהותית להשקפות עולם של חוקרים הכופרים בתורה שבעל פה, שכן גם לפי השקפתם אמנם העניין היה מפתיע, אך לא משולל מכל וכל, שכן דברי חז"ל מתארים את המזבח כפי שהוא נראה באמת בסוף ימי בית שני, וגם מנקודת מבט אפיקורסית לא ניתן היה לשלול אפשרות שהמזבח של סוף בית שני אכן בנוי על פי מסורת רצופה שהייתה קיימת בישראל מתקופת בית ראשון ואף מתקופת ההתנחלות. אולם מציאותו של מזבח עתיק גנוז בהר עיבל והשוואתה למסורת שבגמרא, היא מבחינה זו מפתיעה הרבה יותר מאשר מציאותם של כבשים קטנים בצידו של הכבש הגדול של המזבח. שכן מדובר כאן על הלכה שלא היה לה כל שימוש בימי בית שני, והיא נשארה בגדר תורה שבעל פה ממש למעלה מאלף וחמש מאות שנה מבלי שיהיה לה שום יישום מעשי (וכל זאת בתקופה שבה לא הייתה רשות להעלות על הכתב את התורה שבעל פה). מסורת אמיתית זו, הובאה בגמרא כדיעה שאין בה מחלוקת (וכפי שצוין לעיל), ובדור הזה נמצאה לה עדות גמורה בשטח.

השאלה היא מדוע באמת נגנז המזבח בהר עיבל.

על שאלה זו השיב בעל יפה מראה, וכתב:

"לא לשעה היו ונגנזו, דכיון דהיו תשמישי קדושה לא הניחום שם אלא נגנזו אחר שעשו עליו הקרבנות". בעקבותיו כתב גם בעל פני משה: "לא לשעה היו ונגנזו דודאי נגנזו אחר- שהקריבו עליו ולא הניחום שם מפני שתשמישי קדושה הן"

על נימוק זה הקשה בעל קרבן העדה בחיבורו שיירי הקרבן, וכתב:

לא לשעה היה - כתב היפה מראה "לא היה אלא לשעה, ואחר שהקריבו הקרבנות נגנזו האבנים הואיל ונשתמש בהן- קדושה, ומשני: עוד היא מעשה ניסים, שנתן הקב"ה בינה בלב כל אומה ולשעה קלה העתיקו משם "ע"כ. וקשה, הא מצינו מזבחות שעשה אברהם ויעקב ושאל הניחוחו ולא גנזו האבנים, כדאמרינן: "וירפא את מזבח ה' ההרוס" זה- מזבחו של שאול¹¹⁷ ועוד קשה, כיון שהיה צורך בעמידתו, ודאי לא הרסו אותו ולא גנזוהו עד לאחר זמן, כדי שיעתיקו ממנו התורה.

ונראה שהקביעה המוחלטת של הגמרא שהמזבח שבהר עיבל נגנז מבוססת על שני יסודות. היסוד האחד הוא הידיעה הברורה שהייתה לחז"ל (אולי בקבלה), שבתקופתו של יהושע (או ליתר דיוק בסוף ארבע עשרה שנה לכניסתם לארץ וכדלהלן), חששו מאוד להשאיר מבנה כלשהו של מזבח בנוי במקומו, וזאת מתוך החשש שהמזבח ישמש כבמה בזמן איסור הבמות. הדבר עולה בבירור מן המקרא בספר יהושע בפרק כ"ב (פסוקים ט' י), שם נאמר:

ט וַיִּשְׁבוּ וַיֵּלְכוּ בְּנֵי-רְאוּבֵן וּבְנֵי-גַד וַחֲצִי שֵׁבֶט הַמְּנַשֶּׁה מֵאֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִשְׁלַח אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ-כְּנָעַן לְלָקֵחַ אֶל-אֶרֶץ הַגִּלְעָד אֶל-אֶרֶץ אַחֲזַתֶּם אֲשֶׁר נֶאֱחָזְבוּ-עַל-פִּי יְהוָה בְּיַד-מֹשֶׁה. י וַיָּבֹאוּ אֶל-גְּלִילֹת הַיַּרְדֵּן אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיִּבְנוּ בְּנֵי-רְאוּבֵן וּבְנֵי-גַד וַחֲצִי שֵׁבֶט הַמְּנַשֶּׁה שָׁם מִזְבֵּחַ-עַל-הַיַּרְדֵּן מִזְבֵּחַ גָּדוֹל לְמִרְאָה

ובהמשך שם מסופר שבני ישראל ביקשו לעלות עליהם למלחמה, והאשימו אותם במרד בה "בבנותכם לכם מזבח מבלעדי מזבח ה' א' להינו", ובהפרדות מן העם אשר ממערב הירדן, "אשר שכן שם משכן ה'". ואמנם בסופו של דבר התקבלה הצהרתם של בני שבטים אלו שהמזבח נבנה על ידם" לא לעולה ולא לזבח, "וכי המטרה בבניינו היא שונה לגמרי. אך ניתן על כל פנים להבין מן הדברים שלפני שנבנה המזבח (שלא לעולה ולא לזבח) על הירדן, היה קיומו של מזבח נוסף מלבד המזבח שבשילה בגדר בל יראה ובל ימצא.

אולם נימוק זה כשלעצמו עדיין אינו מצדיק גניזה של המזבח בהר עיבל, שהרי לכאורה ניתן וגם צריך לסתור את המזבח לאחר שסיים את תפקידו, וכך למנוע מכשול מן הדורות הבאים. אבל האמת היא שקיים איסור מן התורה לסתור מזבח זה, והוא נכלל באיסור: "לא תעשון כן לה' אלהיכם" (דברים י"ב, ד) שהוא המקור לאיסור- נתיצת אבן מן המזבח או העזרות, וכדברי חז"ל בספרי (דברים פי' ס"א), שם נאמר: "מנין לנותץ אבן אחת מן ההיכל ומן המזבח ומן העזרות שעובר בלא תעשה, תלמוד לומר "ונתיצתם את מזבחותם ושברתם את מצבותם, לא תעשון כן לה' אלהיכם-". אמת היא כי דרשת חז"ל עוסקת במזבח בית עולמים, ולא במזבח שאסור להקריב עליו, אך החתם סופר בתשובותיו (או"ח סי' ל"ב) כתב במפורש: דאין ספק אצלי שאסור לנותץ אבן מבמה. לא מיבעיא בשעת היתר הבמות, אלא אפילו בשעת איסור במות, משנבנה בית המקדש, מכל מקום אותם הבמות שנבנו בשעת היתר נראה לי שאסור לנותץ מהם שום דבר.

¹¹⁷ הדברים מבוססים על מדרש שמואל ברש"י במלכים א' י"ח, ל, על אודות המזבח של אליהו בהר הכרמל. כתב שם רש"י: "ומדרשו, שמעת' ששאל בנה מזבח בהר הכרמל, וזהו שאמר (שמואל א' ט"ו, יב'): (בא שאול הכרמלה, והנה מציב לו יד וולהלן) (בראשית ל"ג, כ) הוא אומר: 'ויצב שם מזבח, ומלכי ישראל הרסו כל המזבחות והבמות שבארצם שנעשה לשם שמים, ובנה אליהו מזבח זה של שאול שהיה הרוס. "לעת עתה לא מצאתי מקור למזבח של אברהם או של יעקב שהוזכר כמזבח שנשאר שלם בתקופה מאוחרת יותר). יש לציין כי מלשוננו של בעל קרבן העדה נראה שהבין שגניזת המזבח נעשתה על ידי פירוקו וגניזת אבניו, ולא על ידי כיסויו בשלמותו, ומשום כך הקשה ממזבח שאול שנשאר שלם עד לדורו של אחאב.

נמצא לפי זה שאת המזבח בהר אמנם אסור היה לקיים מחשש שמא ישמש כבמה, אך מאידך גם אסור היה לנתץ אותו, וממילא דינו האחד והיחיד הוא להיגנז בשלמות.

התקופה שבה נכנס איסור הבמות לתוקף היא לדברי חז"ל התקופה שבאו לשילה, וכפי שמפורש במשנה במסכת זבחים: (פי"ד מ"ו) "באו לשילה נאסרו הבמות" תקופה זו הייתה לדברי חז"ל ארבע עשרה שנה אחרי כניסתם לארץ (ירושלמי מגילה פ"א ה"ב) ואשר על כן ברור שהמזבח שבנו השבטים שבעבר הירדן על גבי הירדן נעשה בזמן איסור הבמות (שהרי שם מפורש במקרא שחזרתם לעבר הירדן הייתה משילה).

מובן שלדברי האומר שבסוף ארבע עשרה שנה נבנה המזבח היה צורך לגנוז את המזבח מיד אחרי אותו יום שכרתו בו ברית בהר עיבל, אך גם לפי השיטה שהמזבח נבנה ביום שבו נכנסו לארץ, עדיין יש מקום לומר שהיו זקוקים לנס (כאמור בירושלמי בסוטה פ"ז) כדי להעתיק ממנו את התורה, שכן בימי המלחמות לא היה הזמן כשר וראוי למשלוח נטריונים להעתקת התורה, וכך ניתן לומר כי גם התקופה של ארבע עשרה השנים שבהן עדיין לא היה צורך לגנוז את המזבח היו בבחינת' שעה, 'וזאת לעומת אבני המלון שנשארו שם לדורות.

לכך יש להוסיף שלכאורה נראה שדווקא מן המקום שממנו ביקש בעל קרבן העדה להוכיח שאין צורך לגנוז את המזבח, משם ממש יש מקור לאחד משני היסודות שעליהם מושתת דין זה של גניזת המזבח. במקרא במלכים א' (י"ט, י) אומר אליהו הנביא "וַיֹּאמֶר קְנֹא קְנֹא לִיהוָה אֱלֹהֵי צְבָאוֹת כִּי-עֲזָבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת-מִזְבְּחֹתֶיךָ הָרְסוּ וְאֶת-נְבִיאֶיךָ הָרְגוּ בְּחָרֶב וְאֶתְּרָ אֲנִי לְבַדִּי וַיִּבְקְשׂוּ אֶת-נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ" רש"י במקום כתב: "את מזבחותיך הרסו במות יחיד הנעשות לשם שמים שהרי מזבח בית הבחירה- בירושלים היה. "ורד"ק שם הוסיף: "את מזבחותיך הרסו כמו שאמר למעלה את מזבח ה' ההרוס. "ואם כן, אותו- מזבח שאלהו התקין מחדש (המזבח של שאול) הוא עצמו אחד המזבחות שאלהו התלונן על כך שכוהני הבעל הרסום. ואם כן ברור מן המקרא שהיה בזה חטא. ומסתבר אם כן שמתחילה נגנז גם מזבח זה, כאשר שלמה בנה את הבית (שהרי כפי שהתבאר במשנה בזבחים שם, בזמן שילה נאסרו הבמות אך עם חורבן שילה הותרו הבמות, וכך שאול בנה את המזבח כדת וכדין, אך מובן שעם בניין הבית חזרו הבמות ונאסרו, והיה צורך לגנוז את אותו מזבח בשלמות). אלא שבתקופת ירבעם חזרו וגילו את אותו מזבח חשוב, וגם הקריבו עליו קרבנות לשם שמים, וזה כשלעצמו אכן היה חטא גדול של העם, בין ביהודה ובין בישראל, וכפי שהמקרא מעיד כמה וכמה פעמים: "רק הבמות לא סרו" אך חטא זה היה קטן בערכו לעומת חטא העבודה הזרה של נביאי הבעל, שגם הרסו את- המזבחות שנבנו לשם שמים.

כיון המזבח אינו קושיא שכן הוא אינו לפני הבית

המזבח נמצא כשפינותיו פונות לרוחות העולם, בשונה מהמקדש ששם צידי המזבח פנו לרוחות העולם הסבר אפשרי לשוני זה העלה הרב ד"ר יואל בן נון, שצווי לכיון המזבח נאמר בפסוקים "צפונה לפני ד'" ובמקדש הלפני ד' מתקיים בפתח הבית, אבל באין בית עושים צפון מערב לשחיטה, כשהכיון לרוחות העולם